

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΝΟΜΙΚΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΝΟΜΙΚΗΣ

Κώστας Γ. Κουνάδης
(Α.Μ. 1340200200237)

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ
ΚΑΙ ΕΠΙΚΡΑΤΟΥΣΑ
ΘΡΗΣΚΕΙΑ

Συνταγματικά Δικαιώματα 2004
Επιβλέπων καθηγητής: Α. Δημητρόπουλος

ΑΘΗΝΑ
ΜΑΙΟΣ 2004

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	<u>3</u>
---------------	----------

Α΄ ΜΕΡΟΣ

Γενικά περί θρησκευτικής ελευθερίας και περί επικρατούσας θρησκείας

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄: Η θρησκευτική ελευθερία	<u>4</u>
α) Έννοια.....	<u>4</u>
• ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης.....	<u>4</u>
• ελευθερία της λατρείας.....	<u>5</u>
β) Ιστορική αναδρομή :ανεξιθρησκεία και θρησκευτική ελευθερία	<u>5</u>
γ) Οι κανόνες αυξημένης τυπικής ισχύος που κατοχυρώνουν την θρησκευτική ελευθερία	<u>9</u>
δ) Ειδικά ζητήματα	<u>11</u>
• Ειδικότερα δικαιώματα	<u>11</u>
• Οριοθετήσεις- Περιορισμοί.....	<u>16</u>
• Φορείς	<u>19</u>
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄: Η επικρατούσα θρησκεία :Σχέση Εκκλησίας και Κράτους	<u>21</u>
α) Ιστορική αναδρομή της σχέσης Εκκλησίας και Κράτους	<u>21</u>
β) Το άρθρο 3 του Συντάγματος και ο χαρακτήρας της διάταξης	<u>23</u>

ΜΕΡΟΣ Β΄: Η θρησκευτική ελευθερία υπό την επίδραση της
αναγνώρισης επικρατούσας θρησκείας

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄: Ζητήματα σχετικοποίησης της προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας λόγω της αναγνώρισης επικρατούσας θρησκείας	<u>29</u>
α) Το άρθρο 16§2 του Συντάγματος: Η θρησκευτική εκπαίδευση.....	<u>30</u>

β) Ο προσηλυτισμός και η αντισυνταγματικότητα του ισχύοντος σχετικού ποινικού νόμου.....	<u>33</u>
γ) Η αναγραφή του θρησκέυματος στις ταυτότητες	<u>36</u>
δ) Η ανέγερση ναού ή ευκτήριου οίκου ετεροδόξων ή ετεροθρήσκων.....	<u>41</u>
ε) Ο θρησκευτικός όρκος.....	<u>46</u>

Παράρτημα

Συμπέρασμα	<u>49</u>
Περίληψη	<u>50</u>
Νομολογία.....	<u>52</u>
• Πίνακας Νομολογίας.....	<u>52</u>
• 25.5.1993, Κοκκινάκης κατά Ελλάδος, serie A, αρ.260-A.....	<u>55</u>
• ΣτΕ 2285/2001, Υπόθεση Ταυτοτήτων.....	<u>63</u>
• ΣτΕ 3356/1995, Μαθητής αρνείται να απαγγείλει προσευχή.....	<u>85</u>
Λήμματα.....	<u>94</u>
Βιβλιογραφία.....	<u>95</u>

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η έρευνα για τη θρησκευτική ελευθερία στην ελληνική έννομη τάξη, υπό το φως της συνταγματικής καθιέρωσης της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού ως επικρατούσας θρησκείας και της συντριπτικής πλειοψηφίας των χριστιανών ορθοδόξων στον ελληνικό πληθυσμό.

Αφορμή για την έρευνα αυτή είναι η ζωντανή επιστημονική συζήτηση για τη θρησκευτική ελευθερία στη χώρα μας, που αναζωπυρώθηκε με το «θέμα των ταυτοτήτων» και τη διαμάχη Κράτους και Εκκλησίας για το συγκεκριμένο ζήτημα, τα εμπόδια που παρουσιάζονται στην ανέγερση μουσουλμανικού τεμένους στην Αθήνα, καθώς και το πλήθος καταδικών της χώρας μας από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου για ζητήματα θρησκευτικής ελευθερίας, ως αποτέλεσμα της ιδιόμορφης σχέσης της ορθοδοξίας με το ελληνικό κράτος.

Κατά την ανάπτυξη της εργασίας αυτής, θα αναλύσουμε καταρχήν τη θρησκευτική ελευθερία: την έννοιά της, την ιστορική της διαδρομή, την προστασία της στην ελληνική έννομη τάξη. Έπειτα, θα δούμε σύντομα ποια είναι η σχέση της Χριστιανικής Ορθόδοξης Εκκλησίας με το ελληνικό Κράτος βάσει του άρθρου 3 του Συντάγματος και τέλος, θα διεισδύσουμε στον πυρήνα αυτής της εργασίας, που είναι η επιρροή που ασκεί η Εκκλησία, με την τεράστια πολιτική και κοινωνική ισχύ της, στην προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας των ετεροδόξων και ετεροθρήσκων.

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΓΕΝΙΚΑ ΠΕΡΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙ ΕΠΙΚΡΑΤΟΥΣΑΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ

α) Έννοια

Σύμφωνα με τον Αριστόβουλο Μάνεση *η θρησκευτική ελευθερία αποτελεί ατομικό δικαίωμα που θεμελιώνει αξίωση απέναντι στην κρατική εξουσία να μην επεμβαίνει παρεμποδίζοντας ή επιβάλλοντας είτε τη διαμόρφωση είτε την εκδήλωση σχετικών με τη θρησκεία θετικών ή αρνητικών πεποιθήσεων*, είναι δε προέκταση της προσωπικής ελευθερίας και, επίσης μία ειδικότερη μορφή της ελευθερίας της γνώμης και της εν γένει πνευματικής ελευθερίας. Με αυτήν εξασφαλίζεται εξ άλλου, ο σεβασμός της ιδιωτικής ζωής και γενικότερα της ανθρώπινης αξιοπρέπειας (Σ2§1), καθώς και η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας (Σ5§1)¹» Η θρησκευτική ελευθερία αναλύεται κυρίως στην *ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης* και την *ελευθερία της λατρείας*².

¹ Α. Μάνεσης, Σύνταγματικά δικαιώματα, α΄ ατομικές ελευθερίες, 1982, σ.247επ.

² Βλ. Μάνεση, όπ. παρ, σ.250, Κ. Χρυσόγονο, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, 2002, σ.247 επ., Λ. Γκάνη, Κέντρο δικανικών μελετών (Επιμέλεια έκδοσης: Κ. Μπέης), Η Θρησκευτική ελευθερία, 1997, σ.31.

Σύμφωνα με άλλους συγγραφείς η θρησκευτική ελευθερία αναλύεται σε ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και ελευθερία της θρησκευτικής δράσης (βλ. Α. Δημητρόπουλο, Σύνταγματικά Δικαιώματα, 2004, σ.186) ή ελευθερία ασκήσεως της θρησκείας (βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, Ατομικά Δικαιώματα Α΄, 1991, σ.310). Από το Σύνταγμα βέβαια, όπως θα δούμε παρακάτω, προστατεύεται ρητά μόνο η θρησκευτική συνείδηση και η λατρεία, οπότε στην κρατούσα ελληνική θεωρία τα υπόλοιπα δικαιώματα που εμπίπτουν στην θρησκευτική δράση, είτε εντάσσονται στην εξωτερική της θρησκευτικής συνείδησης, είτε προστατεύονται από άλλες διατάξεις(π.χ ελευθερία του θρησκευτικού συνεταιρίζεσθαι) .

Θρησκευτική συνείδηση είναι η ενδιάθετη πίστη και η εξωτερίκευσή της προς οποιοδήποτε δόγμα για την υπόσταση του θείου³. Ανάγκη συνταγματικής προστασίας ουσιαστικά μόνο ως προς την εξωτερίκευση της πίστης υφίσταται, καθώς το *forum internum* αφενός μεν προστατεύεται από την διάταξη για την αξία του ανθρώπου(Σ2§1)⁴, αφετέρου δε στην πράξη δεν ελέγχεται. Καταρχήν πάντως **ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης** σημαίνει ότι ο καθένας μπορεί να πρεσβεύει οποιαδήποτε θρησκεία –ή αίρεση, ή δόγμα ορισμένης θρησκείας (καταφατικό περιεχόμενο) ή να μην ανήκει σε καμία θρησκεία ή και να είναι άθεος⁵ (αποφατικό περιεχόμενο). Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης περιλαμβάνει δηλαδή την ελευθερία επιλογής, διατήρησης, αλλαγής ή εγκατάλειψης μιας συγκεκριμένης θρησκείας⁶, καθώς και της επιλογής ή εγκαταλείψεως της θρησκείας εν γένει, της αθρησκείας ή της αθεΐας , χωρίς δυσμενείς συνέπειες⁷ (ως επακόλουθο εξωτερίκευσης). Για να περάσουμε στις υπόλοιπες εκφάνσεις, που αφορούν την εξωτερίκευση, η ελευθερία της συνείδησης συνεπάγεται το δικαίωμα να εκδηλώνει ή να μην αποκαλύπτει κανείς της θρησκευτικές ή άθρησκες πεποιθήσεις του⁸ καθώς και το δικαίωμα να διαδίδει τις σχετικές με τη θρησκεία πεποιθήσεις του ή να μην επηρεάζεται από άλλες θρησκευτικές πεποιθήσεις⁹.

Η λατρεία αποτελεί μορφή ανθρώπινης συμπεριφοράς, σύνολο μερικότερων ενεργειών του ανθρώπου, οι οποίες κατά την αντίληψη του ενεργούντος και σύμφωνα με το δόγμα στο οποίο πιστεύει εκδηλώνουν την πίστη του προς το θείο¹⁰. Προϋποθέτει λοιπόν η λατρεία ορισμένη θρησκευτική συνείδηση και αποτελεί μέρος της εξωτερίκευσης της πίστης, λαμβάνει δε ειδικότερα τελετουργική μορφή.¹¹ Η λατρεία γίνεται ομαδικά ή ατομικά (π.χ. προσκύνημα), δημόσια (π.χ. εκκλησιασμός) ή ιδιωτικά, υπαίθρια ή σε κατάλληλα διαμορφωμένους χώρους (π.χ. ναούς). **Ελευθερία της**

³ Α. Δημητρόπουλος, *Συνταγματικά Δικαιώματα*, 2004, σ.187.

⁴ Βλ., Κ. Χρυσόγονο, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, 2002, σ.247 .

⁵ Βλ. Μάνεση, *όπ. παρ.*, σ.250, ΣτΕ 194/1987 , ΕΔΔΔ 31,σ. 85, υπόθεση άθεου φοιτητή θεολογίας

⁶ ΕιρΠατρ 261/83, ΤοΣ 9, σ. 646.

⁷ Π.Δ. Δαγτόγλου, *Ατομικά Δικαιώματα Α΄*, 1991, σ.310 .

⁸ ΠλημΧαν 172/86, ΠοινΧρον 37, σ.118.

⁹ Βλ. Μάνεση, *όπ. παρ.*, σ.252, ΕιρΠατρ 261/83, ΤοΣ 9, σ. 646, Υπόθεση ερανικής προσφοράς υπέρ του ναού Αγ. Ανδρέα Πατρών.

¹⁰Βλ. Α. Δημητρόπουλο, *Συνταγματικά Δικαιώματα*, 2004, σ.190, Χρ. Σγουρίτσα, Η ελευθερία της λατρείας και οι συνταγματικοί περιορισμοί της, ΕΕΝ 21, 1954, σ. 361 επ.

¹¹Βλ., Κ. Χρυσόγονο, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, 2002, σ.262, Μάνεση, *όπ. παρ.*, σ.252.

λατρείας σημαίνει συνεπώς ότι κάθε άνθρωπος μπορεί ακώλυτα να ασκήσει τα θρησκευτικά του καθήκοντα όπως αναφέρθηκαν παραπάνω.

β) Ιστορική αναδρομή: ανεξιθρησκεία και θρησκευτική ελευθερία

Η θρησκευτική ελευθερία αποτελεί ρίζα των ατομικών ελευθεριών, καθώς πολύ πριν από την αναγνώριση της απαραβίαστης ιδιωτικής σφαίρας και την επικράτηση του ατομοκεντρικού φιλελευθερισμού, η γενική αποδοχή της υπεροχής του θείου δικαίου απέναντι στο ανθρώπινο είχε δημιουργήσει το θεμέλιο για την αντίταξη των ατομικών θρησκευτικών υποχρεώσεων στη βούληση της κρατικής εξουσίας. Έτσι στην αρχαία ελληνική τραγωδία εμφανίζεται η Αντιγόνη να αγνοεί την επιταγή του Κρέοντα προκειμένου να εκπληρώσει το θείο καθήκον της ταφής του αδελφού της.¹² Όντας πάντως η θρησκεία ένα από τα σημαντικότερα συνεκτικά στοιχεία των αρχαίων κοινωνιών, ήταν δύσκολο να αναγνωριστεί πραγματικά η ελευθερία της θρησκείας... Ας μη ξεχνάμε ότι στο λίκνο της ελευθερίας και της δημοκρατίας, την Αθήνα, ο Σωκράτης καταδικάσθηκε σε θάνατο με την κατηγορία ότι εισήγαγε «καινά δαιμόνια»!

Η πρώτη νύξη κατοχυρωμένης θρησκευτικής ελευθερίας εμφανίζεται το 313 μ.Χ. με το «διάταγμα του Μεδιολάνου» που εκδίδουν ο Μ. Κωνσταντίνος και ο Λικίνιος αναγνωρίζοντας την ανεξιθρησκεία, έννοια συγγενή με τη θρησκευτική ελευθερία, όπως θα δούμε και παρακάτω. Παρόλα αυτά η αναγνώριση της ανεξιθρησκείας γίνεται αντιληπτή περισσότερο ως ευφυής κίνηση πολιτικού ελιγμού του Μ. Κωνσταντίνου, ώστε να επιτύχει την προσέγγιση του ραγδαία αυξανόμενου χριστιανικού πληθυσμού της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και τη παντοδυναμία που αυτή συνεπάγεται. Πράγματι ο Μ. Κωνσταντίνος κατορθώνει τελικά χάρη σε αυτή παντοδυναμία που έχει αποκτήσει να γίνει ο μοναδικός αυτοκράτορας και να μετακινήσει την πρωτεύουσα στην Ανατολή, όπου το χριστιανικό στοιχείο είναι ακόμα πιο ισχυρό. Όταν όμως αργότερα αναγνωρίζεται ως επίσημη θρησκεία της Αυτοκρατορίας ο Χριστιανισμός, εξαπολύονται διώξεις αρχικά κατά των

¹² Π.Δ. Δαγτόγλου, Ατομικά Δικαιώματα Α', 1991, σ.306 .

ειδωλολατρών και μετέπειτα κατά των αιρετικών (οι οποίοι απειλούν την ενότητα της πίστης που επιζητούν τόσο οι αυτοκράτορες όσο και η Εκκλησία).

Κατά τους επόμενους αιώνες η θρησκευτική μισαλλοδοξία στην Ευρώπη κορυφώνεται και η ανοχή των μεσαιωνικών κρατών απέναντι στην θρησκευτική ετερότητα γίνεται μηδενική. Η επικρατούσα λογική έχει ως εξής: «στο βαθμό που ο σκοπός αυτής της ζωής βρίσκεται το νόημα του στην άλλη ζωή, όλες οι εγκόσμιες επιδιώξεις και θεσμοί πρέπει να υποτάσσονται στον ηθικό νόμο της θρησκείας. Ωστόσο, για να πετύχει κανείς τη σωτηρία είναι απαραίτητο να υποτάσσεται στον ηθικό νόμο της θρησκείας. Μια τέτοια όμως ηθική υποταγή από μόνη της, δεν είναι αρκετή. Επιπλέον είναι απαραίτητη και η πίστη στον Χριστό, που δίνει ισχύ στη θρησκεία, και αυτή η πίστη γίνεται ο πρωταρχικός όρος για την αποτελεσματικότητα της ηθικής συμπεριφοράς. Πάνω στη θέση αυτή οικοδομείται η όλη επιχειρηματολογία υπέρ της έλλειψης ανεκτικότητας και των διωγμών εκείνων που δεν υποτάσσονταν στην επίσημη θρησκεία: Εφόσον το πιο σημαντικό πράγμα στον κόσμο για κάθε άνθρωπο είναι η σωτηρία της ψυχής του, δεν έχει σημασία το πώς αυτή σώζεται. Μπορεί να γίνει εκούσια ή με εξαναγκασμό. Αφού ο άνθρωπος που βρίσκεται έξω από την πίστη είναι καταδικασμένος στο αιώνιο πυρ, είναι καλύτερο να τον εξαναγκάσουμε να πιστέψει, αν αυτό πρόκειται να εξασφαλίσει τη σωτηρία¹³» .

Η ελευθερία της θρησκευτικής πίστης επανέρχεται στην επικαιρότητα ξανά μόλις κατά τον 16^ο αιώνα με τη θρησκευτική μεταρρύθμιση και τους θρησκευτικούς πολέμους μεταξύ καθολικών και προτεσταντών. Απέναντι στην υποστήριξη της χρήσης κατασταλτικών μεθόδων για την αντιμετώπιση των αιρετικών και την επιβολή της θρησκευτικής ομοιομορφίας, ορθώνεται το αίτημα της ανεξιθρησκείας. Τα επιχειρήματα που διατυπώνονται υπέρ της ανεξιθρησκείας, με βάση τη θρησκευτική αλήθεια, μπορούν να υπαχθούν σε τρεις κατηγορίες: Σ' αυτά που δέχονται την επίσημη θρησκεία, αλλά αντιτίθενται στον εξαναγκασμό των άλλων να την αποδεχτούν, σ' αυτά που αδιαφορούν για την επίσημη θρησκεία και αντιτίθενται στον εξαναγκασμό των άλλων να την αποδεχτούν και τέλος σ' αυτά που απορρίπτουν τόσο την επίσημη θρησκεία όσο και τον εξαναγκασμό των άλλων να την αποδεχτούν. Η

¹³ Γ. Πλαγγέσης, John Locke- Epistola de Tolerantia, 1998, σ.23, Preston King, Toleration, (London, Allen and Unwin, 1976), σ. 76.

πρώτη κατηγορία είναι αυτή που εκφράζει την κλασική θεωρία της ανεξιθρησκείας. Οι άλλες δύο οδηγούν στον αγνωστικισμό και τον αθεϊσμό αντίστοιχα¹⁴. Όπως φαίνεται, το αίτημα της ανεξιθρησκείας προϋποθέτει την ύπαρξη ενός ορισμένου θρησκευτικού δόγματος ως επίσημης θρησκείας μιας κοινωνίας¹⁵. *Έτσι ανεξιθρησκεία χαρακτηρίζεται η «αδιαφορία» που δείχνει το κράτος απέναντι στις θρησκείες που πρεσβεύουν οι πολίτες του¹⁶, ουσιαστικά όμως ταυτίζεται με την ανοχή του πλουραλισμού θρησκευτικών ή αθεϊστικών πεποιθήσεων που υφίσταται στην κοινωνία, με παράλληλη όμως προώθηση της επίσημης θρησκευτικής (ή αθεϊστικής) ιδεολογίας¹⁷. Είναι φανερό ότι η θρησκευτική ελευθερία έχει ευρύτερο και θετικότερο περιεχόμενο: αναφερόμενη στην εσωτερική κυρίως διάθεση των ανθρώπων, έγκειται στην ανεμπόδιση από κρατικές επεμβάσεις διαμόρφωση και εκδήλωση της θρησκευτικής συνείδησης¹⁸.*

Η θρησκευτική ελευθερία με την έννοια που αναφέρθηκε παραπάνω αναγνωρίζεται, υπό την επιρροή και του Διαφωτισμού, σε συνταγματικό κείμενο για πρώτη φορά με τη διακήρυξη δικαιωμάτων (Bill of Rights) του 1776 της πολιτείας της Virginia, κατά τον αμερικανικό αγώνα της ανεξαρτησίας. Εξάλλου και το Σύνταγμα των Η.Π.Α. με την πρώτη τροποποίηση (1791) διακηρύσσει πλήρη θρησκευτική ελευθερία και ουδετερότητα: «Το Κογκρέσο δεν θα ψηφίσει νόμο που να ιδρύει θρησκεία κράτους ή που να απαγορεύει την ελεύθερη λατρεία οποιασδήποτε θρησκείας». Η γαλλική Διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη του 1789 αναγνώρισε μόνο την ανεξιθρησκεία, ορίζοντας, στο άρθρο 10, ότι «κανείς δεν πρέπει να ενοχλείται για τις γνώμες του, ακόμη και για τις θρησκευτικές, αρκεί η εκδήλωση τους να μη διαταράσσει τη δημόσια τάξη που καθιερώνει ο νόμος». Στα άλλα ευρωπαϊκά κράτη η θρησκευτική ελευθερία αναγνωρίζεται για πρώτη φορά με το Σύνταγμα του Βελγίου του 1831 (άρθρο 14).¹⁹

¹⁴ Πλαγγέσης, όπ. παρ., σ. 24, King, όπ. παρ., σ.77.

¹⁵ Στις σοσιαλιστικές χώρες, υπήρχε ανεξιθρησκεία χωρίς να υπάρχει επίσημη θρησκεία, αλλά επίσημη αθεϊστική ιδεολογία.

¹⁶ Α. Μάνεσης, Σύνταγματικά δικαιώματα, α' ατομικές ελευθερίες, 1982, σ.250.

¹⁷ Κ. Χρυσόγονος, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, 2002, σ.250, Γ. Σωτηρέλης, Θρησκεία και εκπαίδευση, 1998, σ. 75, Ι. Κονιδάρη, Μετανάστες, Ρατσισμός και Ξενοφοβία- Διεθνές Συνέδριο στην Αθήνα, Μάιος 1997, σ 155.

¹⁸ Βλ. Μάνεση, όπ. παρ., σ.250, Για την ιστορική διαμόρφωση της «ανεξιθρησκείας» και την επιστημονική οριοθέτηση βλ. επίσης Α. Μαρίνο, Η θρησκευτική ελευθερία, 1972, σ.4 επ., σ 20 επ.

¹⁹ Βλ. Μάνεση, όπ. παρ., σ.248.

Στην νεώτερη Ελλάδα, τα δύο πρώτα Συντάγματα της επαναστατικής περιόδου, της Επιδαύρου του 1822 και του Άστρους του 1823, καθιέρωναν την ανεξιθρησκεία. Επανερχόμενοι στη διάκριση μεταξύ ανεξιθρησκείας και θρησκευτικής ελευθερίας αξίζει να αναφερθούν οι εύστοχες παρατηρήσεις του κορυφαίου εκπροσώπου του ελληνικού διαφωτισμού Αδαμαντίου Κοραή, ο οποίος σχολιάζοντας τη σχετική διάταξη του Συντάγματος της Επιδαύρου υπογράμμισε: «Ανεξιθρησκεία είναι πράγμα και όνομα τερατώδες μεταξύ συμπολιτών ισονόμων και ελευθέρων...Καθείς έχει γνώμας, υπολήψεις, δόξας ίδιας και ίδιον τρόπον συλλογίζεσθαι...Καθώς ήθελε νομισθὴν γελοίων αν ἔλεγεν ο συνταγματικός χάρτης: Η επικρατούσα συνήθεια της ελληνικής πολιτείας είναι να κατοικώσιν οι πολίται εις οίκους μονοστέγους, ανέχεται όμως και τους κτίζοντας δίστεγα ή τρίστεγα, παρόμοια άτοπον είναι να λέγη ότι ανέχεται τον διαφέροντα εις τας θρησκευτικὰς δόξας συμπολίτην του...»²⁰ Το Σύνταγμα της Τροιζήνας του 1827 προστάτευε επιπλέον και τη θρησκευτική ελευθερία (άρθρο 1: «καθείς εις την Ελλάδα επαγγέλλεται την θρησκείαν του ελευθέρως και δια την λατρεία αυτής έχει ίσην υπεράσπισιν. Η δε της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας είναι θρησκεία της Επικρατείας»). Εξ' άλλου και τα Συντάγματα του 1844 και του 1864/1911 μιλούν για ανεξιθρησκεία («πάσα γνωστή θρησκεία είναι ανεκτή», άρθρο 1§1). Το Σύνταγμα του 1927 καθιερώνει πια τη θρησκευτική ελευθερία, ορίζοντας στο άρθρο 1§3 ότι «η ελευθερία της θρησκευτικής συνειδήσεως είναι απαραβίαστος». Ίδια διάταξη υιοθετείται και στο Σύνταγμα του 1952 (άρθρο 2§3-4)²¹.

γ) Οι κανόνες αυξημένης τυπικής ισχύος που κατοχυρώνουν την θρησκευτική ελευθερία στην ελληνική έννομη τάξη

Η θρησκευτική ελευθερία στην ελληνική έννομη τάξη προστατεύεται από το άρθρο 13 του Συντάγματος και τα άρθρα 9 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για

²⁰ Βλ. Κοραή, Σημειώσεις εις το προσωρινόν πολίτευμα της Ελλάδος, σ.5.

²¹ Βλ. Μάνεση, όπ. παρ., σ.249.

την προάσπιση του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών και 2 εδ. β' του πρώτου πρόσθετου Πρωτοκόλλου:

Άρθρο 13 Συντάγματος

1. Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη. Η απόλαυση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις καθενός.

2. Κάθε γνωστή θρησκεία είναι ελεύθερη και τα σχετικά με τη λατρεία της τελούνται ανεμπόδιστα υπό την προστασία των νόμων. Η άσκηση της λατρείας δεν επιτρέπεται να προσβάλλει τη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη. Ο προσηλυτισμός απαγορεύεται.

3. Οι λειτουργοί όλων των γνωστών θρησκειών υπόκεινται στην ίδια εποπτεία της Πολιτείας και στις ίδιες υποχρεώσεις απέναντί της, όπως και οι λειτουργοί της επικρατούσας θρησκείας.

4. Κανένας δεν μπορεί, εξαιτίας των θρησκευτικών του πεποιθήσεων, να απαλλαγεί από την εκπλήρωση των υποχρεώσεων προς το Κράτος ή να αρνηθεί να συμμορφωθεί προς τους νόμους.

5. Κανένας όρκος δεν επιβάλλεται χωρίς νόμο, που ορίζει και τον τύπο του.

Άρθρο 9 ΕΣΔΑ

Ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας

1. Παν πρόσωπον δικαιούται εις την ελευθερίαν σκέψεως, συνειδήσεως και θρησκείας. Το δικαίωμα τούτο επάγεται την ελευθερίαν αλλαγής θρησκείας ή πεποιθήσεων, και την ελευθερίαν εκδηλώσεως της θρησκείας ή των πεποιθήσεων μεμονομένως, ή συλλογικώς δημοσία ή κατ' ιδίαν δια της λατρείας, της παιδείας και της ασκήσεως των θρησκευτικών καθηκόντων και τελετουργιών.

2. Η ελευθερία εκδηλώσεως της θρησκείας ή των πεποιθήσεων δεν επιτρέπεται να αποτελέση αντικείμενον ετέρων περιορισμών πέρα των προβλεπομένων υπό του νόμου και αποτελούντων αναγκαία μέτρα, εν δημοκρατική κοινωνία δια την δημοσίαν ασφάλειαν, την προάσπισιν της

δημοσίας τάξεως, υγείας και ηθικής, ή την προάσπισιν των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων.

Άρθρο 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ

Ουδείς δύναται να στερηθή του δικαιώματος όπως εκπαιδευθή. Παν Κράτος εν τη ασκήσει των αναλαμβανομένων υπ' αυτού καθηκόντων επί του πεδίου της μορφώσεως και της εκπαιδεύσεως θα σέβεται το δικαίωμα των γονέων όπως εξασφαλίζωσι την μόρφωσιν και εκπαίδευσιν ταύτην συμφώνως προς τα ιδίας αυτών θρησκευτικής και φιλοσοφικής πεποιθήσεις.*

Όπως είναι λογικό, από τις παραπάνω διατάξεις αυξημένης τυπικής ισχύος προκύπτουν ειδικά ζητήματα τα οποία θα αναλυθούν αμέσως παρακάτω...

δ) Ειδικά ζητήματα

- Έχοντας αναλύσει τα δικαιώματα που απορρέουν από την ίδια την έννοια της θρησκευτικής ελευθερίας, (της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης και της λατρείας) και τα οποία βεβαίως προστατεύονται από την ελληνική έννομη τάξη, μπορούμε να ασχοληθούμε με **ειδικότερα θρησκευτικά δικαιώματα** που προκύπτουν από την ερμηνεία του Συντάγματος και της Ε.Σ.Δ.Α. :

-*Το απαραβίαστο* της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης: Αναλύσαμε παραπάνω την έννοια της θρησκευτικής συνείδησης. Τι όμως έχει να προσθέσει το «απαρβίαστο»; Έχοντας υπόψη ότι η ισχύς των ατομικών συνταγματικών δικαιωμάτων σε σχέσεις μεταξύ ιδιωτών (τριτενέργεια) αποκρούεται από την παραδοσιακή θεωρία²², είναι ιδιαίτερα σημαντικό ότι για την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης η διαπροσωπική ενέργεια

* Η Ελλάδα είχε διατυπώσει επιφύλαξη ως προς τον όρο «φιλοσοφικές πεποιθήσεις», ο οποίος ήρθη από 1.1.84 (βλ. Ανακοίνωση του Υπουργού Εξωτερικών της 21.3.1985, ΦΕΚ Α', 50, σε

Κασιμάτη/Μιχαλάκη/Παντελή, Κείμενα Συνταγματικού Δικαίου σ. 754
²² βλ. μετ. άλ. Χ. Σγουρίτσα, Συνταγματικόν Δίκαιον, τ.Β', 1966, σ.24επ.

προκύπτει από την ίδια τη λεκτική διατύπωση και με την απλή γραμματολογική ερμηνεία, πέρα και ανεξάρτητα από τη γενικότερη θεμελίωση, μην αφήνοντας περιθώρια αμφιβολίας για το αν εφαρμόζεται και στο ιδιωτικό δίκαιο²³

-Η Ελευθερία της θρησκευτικής εκπαίδευσης και πληροφόρησης: Η διπλή αυτή ελευθερία αποτελεί τον σημαντικότερο παράγοντα της διαμόρφωσης της θρησκευτικής συνείδησης και άρα προστατεύεται αυτονόητα από το άρθρο 13§1 Σ. Ιδιαίτερη βαρύτητα έχει το δικαίωμα αυτό τόσο κατά την ενεργητική (πληροφορείν-εκπαιδεύειν) όσο και κατά την παθητική του πλευρά (πληροφορείσθαι- εκπαιδεύεσθαι). Κατά την ενεργητική του πλευρά, που αποτελεί μέρος της ελευθερίας της θρησκευτικής δράσης, το δικαίωμα αυτό κατοχυρώνεται επίσης από το άρθρο 14§1 Σ, που θεσπίζει την ελευθερία της έκφρασης, και επιτρέπει σε κάθε άνθρωπο να διαδίδει γενικά τις απόψεις του για την υπόσταση του θείου ή την συγκεκριμένη θρησκευτική του πίστη, να πληροφορεί και να εκπαιδεύει σύμφωνα με αυτή (κήρυγμα, κατήχηση, ιεραποστολή, «διάδοση της αλήθειας»). Όταν πρόκειται για κήρυγμα στο πλαίσιο θρησκευτικής τελετής, εφαρμοστέα είναι και η συνταγματική κατοχύρωση της ελευθερίας της λατρείας του άρθρου 13§2 Σ²⁴. Σπουδαία εκδήλωση της και ελευθερίας του θρησκευτικού εκπαιδεύειν είναι η ίδρυση και λειτουργία ιδιωτικών θρησκευτικών ή θρησκευτικά προσανατολισμένων εκπαιδευτηρίων. Το δικαίωμα αυτό ανήκει σε νομικά πρόσωπα και ασκείται στο πλαίσιο της γενικής νομοθεσίας περί παιδείας²⁵. Πάντως όπως θα δούμε παρακάτω, το δικαίωμα να πληροφορεί κανείς με βάση τη θρησκευτική του πίστη οριοθετείται από τον προσηλυτισμό. Από την πλευρά του πληροφορείσθαι- εκπαιδεύεσθαι, καθένας μπορεί να αποδέχεται ή να αρνείται θρησκευτικές πληροφορίες²⁶ και εκπαίδευση, για να διαμορφώσει ελεύθερα την θρησκευτική του συνείδηση²⁷. Η σημαντικότερη όμως έκφανση της θρησκευτικής εκπαίδευσης, είναι αυτή των ανηλίκων, την οποία θα αναλύσουμε διεξοδικότερα στο β' μέρος, στο πλαίσιο του άρθρου 16§2 Σ. Καταρχήν, το δικαίωμα θρησκευτικής εκπαίδευσης (όπως και επιλογής

²³ βλ. Α. Δημητρόπουλο, *Συνταγματικά Δικαιώματα*, 2004, σ.187.

²⁴ Π.Δ. Δαγτόγλου, *Ατομικά Δικαιώματα Α'*, 1991, σ.324.

²⁵ Π.Δ. Δαγτόγλου, *οπ. παρ.*, σ.324.

²⁶ Βλ. και άρθρο 5Α§1 Σ εδ. α': «Καθένας έχει δικαίωμα στην πληροφόρηση όπως ο νόμος ορίζει».

²⁷ Βλ. Δαγτόγλου, *οπ. παρ.*, σ. 311.

θρησκείας) ανηλίκου, μέχρις ότου φτάσει σε τέτοια κατάσταση ωριμότητας, ώστε να είναι ικανός να διαμορφώσει μόνος του θρησκευτική συνείδηση²⁸, ανήκει στους γονείς, κάτι που απορρέει από το β' εδάφιο του άρθρου 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ και εξειδικεύεται από τις διατάξεις του οικογενειακού δικαίου για τη γονική μέριμνα και την επιμέλεια του τέκνου (άρθρο 1510 σε συνδυασμό με 1518 ΑΚ)²⁹. Έτσι, σύμφωνα με την κρατούσα στη θεωρία άποψη, το περιεχόμενο του δικαιώματος αυτού συνίσταται στη θεμελίωση αρνητικής –και δικαστικά αγωγήμης– αξίωσης των γονέων ή των προσώπων που έχουν την επιμέλεια του παιδιού απέναντι στο κράτος για αποχή του από κάθε είδους επεμβάσεις αντίρροπες προς τον κοσμοθεωρητικό προσανατολισμό που θέλουν να δώσουν στα παιδιά τους. Οι επεμβάσεις αυτές ενδέχεται να αφορούν είτε την διαδικασία ένταξης σε μια θρησκευτική κοινότητα είτε τον προσδιορισμό του περιεχομένου και των μεθόδων της θρησκευτικής διαπαιδαγώγησης είτε τη μεταβολή της διαμορφωμένης ή διαμορφούμενης θρησκευτικής συνείδησης των ανηλίκων³⁰.

-Η Θρησκευτική Ισότητα – απαγόρευση διακρίσεων λόγω θρησκείας³¹: το δικαίωμα αυτό βρίσκει έρεισμα όχι μόνο στην αρχή της ισότητας του άρθρου 4§1 του Συντάγματος, αλλά ακόμη στο β' εδάφιο του άρθρου 13§1. Η αναφορά πάντως του τελευταίου στα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα είναι πρόδηλα ενδεικτική³². Ούτε των κοινωνικών δικαιωμάτων ούτε και κανενός άλλου δικαιώματος, από όσα προβλέπουν το Σύνταγμα και οι νόμοι μπορεί καταρχήν να εξαρτηθεί η απόλαυση από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του ενδιαφερομένου³³. Ενδεικτική είναι επίσης και η αναφορά του άρθρου 5§2 εδ. α' του Συντάγματος στην προστασία της ζωής, της τιμής και της ελευθερίας *αδιακρίτως θρησκευτικών πεποιθήσεων*. Σε σχέση με την γενική αρχή της ισότητας, η θρησκευτική ισότητα έχει έναν περισσότερο τυπικό - αριθμητικό χαρακτήρα, αφού από την ύπαρξη διαφορετικών θρησκευτικών πεποιθήσεων

²⁸ Βλ. και 1511§3 από το οποίο φαίνεται ότι η ωριμότητα του παιδιού πρέπει συνεκτιμάται πριν από κάθε απόφαση περί γονικής μέριμνας που αφορά τα συμφέροντά του

²⁹ Βλ. Γ. Σωτηρέλη, *Θρησκεία και εκπαίδευση*, 1998, σ. 148 επ., Α. Μαρίνο, *Η θρησκευτική ελευθερία*, 1972, σ. 126 επ., Τρωϊάνο, *Παραδόσεις Εκκλησιαστικού Δικαίου*, 1984, σ.76επ., 81 επ., Δαγτόγλου, *οπ. παρ.*, σ. 311επ.

³⁰ Βλ. Γ. Σωτηρέλη, *Θρησκεία και εκπαίδευση*, 1998, σ. 152

³¹ Εκτός από τη θρησκευτική ισότητα, υφίσταται και η ισότητα των θρησκειών, την οποία θα μελετήσουμε παρακάτω.

³² Κ. Χρυσόγονος, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, 2002, σ.250.

³³ ΣτΕ 194/1987, ΝοΒ 1987, σ. 607 .

κατά κανόνα δεν προκύπτει διαφορά πραγματικών καταστάσεων ικανή να δικαιολογήσει διαφοροποιημένες ρυθμίσεις³⁴. Επιπλέον όμως η θρησκευτική ισότητα, χάρη στο άρθρο 13§1 έχει και ευρύτερη έκταση ως προς τους φορείς της, καθώς οι αυτοί ταυτίζονται με τους φορείς της θρησκευτικής ελευθερίας, δηλαδή, όπως θα δούμε και παρακάτω, και οι αλλοδαποί έχουν το δικαίωμα της θρησκευτικής ισότητας. Έχει γίνει δεκτό και από τη νομολογία ότι αντίκειται στο άρθρο 13§1 Σ. αιτιολογία απόφασης για την απόρριψη αίτησης πολιτογράφησης αλλοδαπού, κατά το μέρος της που αναφέρεται στις θρησκευτικές του πεποιθήσεις³⁵. Περαιτέρω, έχει γίνει δεκτό με πρόσφατη πρωτόδικη απόφαση³⁶ ότι ειδική έκφραση του δικαιώματος για θρησκευτική ισότητα συνιστά η υποχρέωση του νομοθέτη για ίση φορολογική μεταχείριση όλων των αναγνωρισμένων θρησκειών και δογμάτων. Έτσι φοροαπαλλαγές δεν μπορούν να αναφέρονται αποκλειστικά στην Ορθόδοξη Εκκλησία και οι απαλλακτικές διατάξεις πρέπει να ερμηνεύονται ότι καταλαμβάνουν όλα τα γνωστά θρησκευόμενα και δόγματα. Επίσης δικαστική απόφαση για την ανάθεση της γονικής μέριμνας ανήλικου παιδιού στον έναν από τους γονείς του δεν επιτρέπεται να λάβει υπόψη το ενδεχομένως διαφορετικό θρήσκευμα καθενός των τελευταίων³⁷. Τούτο απαγορεύεται άλλωστε και από την ΕΣΔΑ, σύμφωνα και με τη σχετική νομολογία του ΕΔΔΑ³⁸. Ακόμη, έχει γίνει δεκτό από το Συμβούλιο της Επικρατείας ³⁹ότι «η ιδιότης ατόμου τινός ως οπαδού ωρισμένης, γνωστής κατά το Σύνταγμα, θρησκείας ή ως θρησκευτικού λειτουργού της αντιστοίχου Εκκλησίας ή θρησκευτικής κοινότητας δεν δύναται να αποτελέσει προϋπόθεσιν ή κώλυμα διορισμού εις δημοσίαν τινά θέσιν ή κώλυμα διατηρήσεως της θέσεως αυτής εις την οποίαν έχει νομίμως διορισθεί». Έτσι είναι συνταγματικά ανεπίτρεπτη η άρνηση διορισμού φιλολόγου στη μέση εκπαίδευση, για το λόγο ότι είναι μάρτυς του Ιεχωβά⁴⁰. Αντίθετα, ο περιορισμός της θρησκευτικής ελευθερίας θα ήταν νόμιμος, αν η

³⁴ Κ. Χρυσόγονος, οπ. παρ, σ.250.

³⁵ ΣτΕ 160/1990, ΝοΒ 1991, σ. 142, Υπόθεση Μουσουλμάνας που ζητά την ελληνική ιθαγένεια

³⁶ ΜονΔιοικΠρωτΘεσ 1064/1998, ΔτΑ 2000, σ. 705

³⁷ ΜονΠρωτΘεσ (Ασφ. Μ.) 1080/1995, Αρμ.1995, 1160. Πρβλ. όμως ΑΠ 1326/1948, «Θέμις» 1949, σ. 155, ΑΠ 612/1974, ΝοΒ 1975, σ.168, ΑΠ 728/1983, ΠοινΧρον 1983, σ. 937, ΜονΠρωτΠειρ 334/1973, ΝοΒ 1974, σ. 697, ΜονΠρωτΗρ 245/1986, ΑρχΝομ 1986, σ. 125

³⁸ ΕΔΔΑ 23.6.1993, Hoffman κατά Αυστρίας, Α 255-C, παρ. 36.

³⁹ ΣτΕ 4045/1983, ΤοΣ 1983, σ. 634.

⁴⁰ ΣτΕ 3533/1986, ΤοΣ 1987, σ.126.

καθηγήτρια δίδασκε θρησκευτικά, καθώς με βάση τουλάχιστον το σημερινό εκπαιδευτικό πρότυπο ο καθηγητής θρησκευτικών πρέπει να είναι ομόδοξος με τους μαθητές, οπότε υπάρχει αιτιώδης συνάφεια μεταξύ θρησκευτικής πίστης και του παρεχόμενου έργου⁴¹. Τέλος, αξιοπρόσεκτη είναι η αναφορά του Συμβουλίου της Επικρατείας με την απόφαση 2284/2001 της ολομέλειας του, σύμφωνα με την οποία «η αναγραφή του θρησκεύματος στα δελτία ταυτότητας παρέχει και έδαφος ενδεχόμενων διακρίσεων, δυσμενών ή ευμενών και ενέχει συνεπώς τον κίνδυνο προσβολής της θρησκευτικής ισότητας, που κατοχυρώνεται με τη θεμελιώδη διάταξη της παραγρ. 1 του άρθρου 13 του Συντάγματος». Η αναφορά αυτή είναι ενδεικτική για την εξαιρετική σημασία που αποδίδει πλέον η νομολογία, στην θρησκευτική ισότητα, τόση ώστε να πρέπει αυτή προστατεύεται και προληπτικά.

-Ελευθερία της συνάθροισης και συνένωσης για θρησκευτικούς σκοπούς: Τα δικαιώματα αυτά απορρέουν από την ελευθερία της θρησκευτικής δράσης, η οποία δεν προστατεύεται ρητά από το Σύνταγμα, αλλά καλύπτεται από άλλες διατάξεις. Έτσι, όταν οι συναθροίσεις ή συνενώσεις έχουν σκοπούς που σχετίζονται άμεσα με τη λατρεία, προστατεύονται από την ελευθερία της λατρείας του άρθρου 13§2 Σ, ενώ όταν οι σκοποί τους σχετίζονται γενικώς με θρησκευτικά ζητήματα και την έκφραση απόψεων για αυτά, χωρίς να ενυπάρχει το στοιχείο της λατρείας, είναι ορθότερο να υπαχθούν στα άρθρα 11(δικαίωμα του συνέρχεσθαι) και 12 του Συντάγματος (δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι)⁴². Με αυτή την ερμηνευτική εκδοχή, οι θρησκευτικές συναθροίσεις ή ενώσεις που δεν σχετίζονται άμεσα με τη λατρεία, αφενός μεν δεν υπόκεινται στις ειδικές οριοθετήσεις του 13§2, δηλαδή δεν εξετάζεται αν ασχολούνται με ζητήματα που αφορούν *γνωστή* θρησκεία⁴³, αφετέρου δε κατοχυρώνονται στο Σύνταγμα μόνο υπέρ των Ελλήνων πολιτών⁴⁴.

⁴¹ βλ. Α. Δημητρόπουλο, *Συνταγματικά Δικαιώματα*, 2004, σ.189 επ.

⁴² Βλ. Κ. Χρυσόγονο, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, 2002, σ.252επ.

⁴³ Contra ΔιοικΕφΑθ 1190/1987, ΤοΣ 1988, σ. 723, Υπόθεση θρησκευτικού σωματείου «Διεθνής Ένωσις δια την συνειδητοποίηση του Κρίσνα», ΠολΠρωτΘεσ 16584/1994, Αρμ. 1995, σ. 751.

⁴⁴ Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, *Ατομικά Δικαιώματα Α'*, 1991, σ.324, σύμφωνα με τον οποίο το δικαίωμα θρησκευτικής συνάθροισης ή ένωσης πρέπει να υπάγεται στο άρθρο 13§2, γιατί απορρέει από την ελευθερία ασκήσεως της θρησκείας («κάθε γνωστή θρησκεία είναι ελεύθερη»). Με αυτήν την εκδοχή επιτυγχάνεται η προστασία των δικαιωμάτων του θρησκευτικού συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι και για τους αλλοδαπούς ή ανιθαγενείς, οι οποίοι είναι φορείς του δικαιώματος της ασκήσεως της θρησκείας.

- *Τα της λατρείας τελούνται ακωλύτως και υπό την προστασία των νόμων:*
Από τη διάταξη του άρθρου 13§2 Σ γίνεται εμφανές ότι το άτομο δεν έχει μόνο αρνητική αξίωση, έναντι του κράτους και παντός τρίτου (αρχή διαπροσωπικής ισχύος του αμυντικού δικαιώματος⁴⁵) για παράλειψη παρεμπόδισης της λατρείας, αλλά έχει και αξίωση προστασίας από επιθετικές ενέργειες τρίτων (προστατευτικό δικαίωμα). Έτσι, το κράτος, όχι μόνο οφείλει να απέχει από την παρεμπόδιση της λατρείας, -των γνωστών θρησκειών, όπως θα δούμε στις οριοθετήσεις- αλλά έχει ακόμα την υποχρέωση να προβαίνει και σε θετικές ενέργειες για την προστασία της, τόσο ως νομοθετική, όσο και ως εκτελεστική εξουσία.

• Η θρησκευτική ελευθερία παρουσιάζει πολύ ενδιαφέρουσες **ειδικές οριοθετήσεις**, που χρήζουν της προσοχής μας:

- *Υπεροχή των υποχρεώσεων έναντι του κράτους και της συμμορφώσεως προς τους νόμους (13§4 Σ):* Η διάταξη αυτή υποδεικνύει το αυτονόητο για τη λειτουργία ενός κράτους, ότι δηλαδή -αποθετικά- η θρησκεία δεν μπορεί να είναι υπεράνω της έννομης τάξης (*legibus soluta*), αλλά και ότι -θετικά- οι έννομες υποχρεώσεις που ισχύουν για όλους, ισχύουν και για τους οπαδούς οποιασδήποτε θρησκείας. Όπως το κράτος δεν μπορεί να προβεί σε δυσμενείς διακρίσεις βάσει της θρησκείας, έτσι και ο ιδιώτης δεν μπορεί να απαιτήσει ευμενείς διακρίσεις λόγω της θρησκείας που πρεσβεύει⁴⁶. Αυτό δε σημαίνει ότι ο νόμος μπορεί για παράδειγμα να καθιερώσει ως «καθήκον» για το άτομο να πρεσβεύει ορισμένο θρήσκευμα⁴⁷ ή να μη πρεσβεύει κανένα, καθώς και να αποκαλύπτει ή να μην αποκαλύπτει την πίστη ή την μη-πίστη του⁴⁸. Απλά και η θρησκευτική ελευθερία τελεί υπό τον όρο της τήρησης των *γενικών νόμων του κράτους*, π.χ. όσων αφορούν ιδίως στην εθνική άμυνα, την παιδεία, τη δημόσια υγεία ή τη λειτουργία των δημόσιων υπηρεσιών κ.ο.κ.⁴⁹ Άρα, ενώ η θρησκευτική ελευθερία δεν απαλλάσσει από τις γενικές υποχρεώσεις του νόμου, δεν επιτρέπεται η επιβολή ειδικών περιορισμών ή

⁴⁵ Βλ. Α. Δημητρόπουλο, *Συνταγματικά Δικαιώματα*, 2004, σ.34 επ., σ.191

⁴⁶ Βλ. *Δαγτόγλου*, οπ. παρ., σ. 311.

⁴⁷ Βλ. Ν.Ν. Σαρίπολο, *Σύστημα του Συνταγματικού Δικαίου*, Γ', 1923, σ. 338

⁴⁸ Βλ. Εξάλλου [ΣτΕ 2285/2001](#)(Ολομ.).

⁴⁹ Βλ. Α. Γκάνη, *Κέντρο δικανικών μελετών* (Επιμέλεια έκδοσης: Κ. Μπέης), *Η Θρησκευτική ελευθερία*, 1997, σ.39, ΣτΕ 4079/1976(Τμ. Γ'), ΤοΣ 1977, σ.157, ΣτΕ 706/1977(Ολομ.), ΤοΣ 1977 σ.643, *Μάθημα Σαββάτου για τους «Αντβεντιστές της εβδομης ημέρας»*.

υποχρεώσεων στους οπαδούς ή οργανώσεις ορισμένης θρησκείας ή της θρησκείας εν γένει. Ούτε επιτρέπεται επιβολή τέτοιων περιορισμών με ατομική απλώς διοικητική πράξη. Γενικά, η δυνατότητα περιορισμού της θρησκευτικής ελευθερίας με γενικούς νόμους δεν μπορεί να υπερβαίνει τα όρια που θέτει το ίδιο το Σύνταγμα. Δηλαδή, πρέπει ο περιορισμός της θρησκευτικής ελευθερίας να γίνεται για την προάσπιση ενός άλλου σπουδαίου εννόμου αγαθού, επίσης προστατευομένου από το Σύνταγμα⁵⁰. Εξάλλου, σύμφωνα με το άρθρο 9§2 της ΕΣΔΑ, η ελευθερία εκδηλώσεως της θρησκείας ή των πεποιθήσεων δεν επιτρέπεται να αποτελέσει αντικείμενο άλλων περιορισμών πέρα των προβλεπόμενων υπό του νόμου και εφόσον αποτελούν αναγκαία μέτρα, σε μια δημοκρατική κοινωνία για την δημόσια ασφάλεια, την προάσπιση της δημοσίας τάξης, υγείας και ηθικής, ή την προάσπιση των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων.

Ένα από τα πλέον πολυσυζητημένα ζητήματα που εμπίπτουν στην οριοθέτηση της θρησκευτικής ελευθερίας από τη συμμόρφωση προς τους νόμους είναι η υποχρέωση στράτευσης (4§6 Σ: «Κάθε Έλληνας που μπορεί⁵¹ να φέρει όπλα είναι υποχρεωμένος να συντελεί στην άμυνα της Πατρίδας, σύμφωνα με τους ορισμούς των νόμων») των λεγομένων αντιρρησιών συνείδησης. Καταρχήν, με βάση και όσα αναφέραμε παραπάνω για το άρθρο 13§4 Σ, φαίνεται ότι κανείς δεν μπορεί να επικαλεστεί λόγους θρησκευτικής ή άλλης συνείδησης για να μην υπηρετήσει στις ένοπλες δυνάμεις. Όμως, ήδη από το 1977, με το νόμο 731/1977, εισήχθη, για όσους αρνούνταν να φέρουν όπλα για λόγους θρησκευτικής συνειδήσεως, η δυνατότητα άοπλης θητείας, διπλάσιας σε διάρκεια χρόνου, η οποία με το νόμο 1763/1988 επεκτάθηκε και σε αυτούς που επικαλούνταν τις ιδεολογικές τους πεποιθήσεις, ενώ με το νόμο 2510/1997, δόθηκε σε κάθε αντιρρησία συνείδησης και η δυνατότητα της εναλλακτικής πολιτικής-κοινωνικής υπηρεσίας⁵². Με την ερμηνευτική δήλωση του άρθρου 4 Σ, που προστέθηκε με την αναθεώρηση του 2001 οι δυνατότητες αυτές που δίνει ο νόμος στους

⁵⁰ Βλ. Δαγτόγλου, *οπ. παρ.*, σ. 328.

⁵¹ Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, *οπ. παρ.*, σ.331: «μπορεί», από απόψεως υγείας και σωματικής ακεραιότητας, και όχι βάσει θρησκευτικής ή άλλης συνειδήσεως.

⁵² Οι νόμοι αυτοί ήταν πάντως αμφιβόλου συνταγματικότητας, καθώς ήταν αντίθετοι με την αρχή της ίσης μεταχείρισης λόγω της διπλάσιας διάρκειας της θητείας (Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, *οπ. παρ.*, σ.331)

αντιρρησίες συνείδησης, καλύπτονται πλέον και συνταγματικά ως ευχέρεια του νομοθέτη («δεν αποκλείει να προβλέπεται με νόμο»).

-Μόνο κάθε γνωστή θρησκεία είναι ελεύθερη: Η οριοθέτηση αυτή του 13§2 Σ αφορά την ελευθερία της λατρείας⁵³, κάτι που απορρέει από το απαραβίαστο της θρησκευτικής συνείδησης, που επιτρέπει τη διάδοση τόσο αθεϊστικών και αθρησκευτικών ιδεών όσο και των δογμάτων μη γνωστών θρησκειών. Ως γνωστή θρησκεία νοείται, όχι όποια είναι αναγνωρισμένη από τις αρχές ή το ευρύ κοινό, αλλά αυτή που μπορεί να τη «γνωρίσει» οποιοσδήποτε, δηλαδή θρησκεία «προσιτή» στον καθένα. Γνωστή είναι η θρησκεία που έχει μόνο φανερές δοξασίες και αρχές, φανερή οργάνωση και τρόπους λατρείας. Είναι δε αδιάφορο αν πρόκειται για νέα ή παλιά θρησκεία ή για αίρεση άλλης γνωστής θρησκείας, αν οι οπαδοί της δεν διατηρούν εκκλησιαστικές αρχές ή οι θρησκευτικοί της λειτουργοί στερούνται ιεροσύνης με την καθιερωμένη στην ορθόδοξη Εκκλησία έννοια του όρου. Αντίθετα, δεν είναι γνωστή η θρησκεία που έχει δόγματα απόκρυφα, ή αόρατη οργανωτική δομή και ιεραρχία ή προϋποθέτει «μύηση»⁵⁴.

-Η άσκηση της λατρείας δεν επιτρέπεται να προσβάλλει τη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη: Οι δύο αυτές ειδικές οριοθετήσεις μπορούν να θεωρηθούν μάλλον αυτονόητες, καθώς τα χρηστά ήθη θεωρούνται γενική οριοθέτηση⁵⁵, που αναφέρεται ρητά στο άρθρο 5§1 Σ, ενώ η δημόσια τάξη φαίνεται να σχετίζεται με τις γενική οριοθέτηση της τήρησης του Συντάγματος, αλλά και με την κοινωνική οριοθέτηση. Έτσι λατρεία που συμπεριλαμβάνει τη λήψη ναρκωτικών ή οδηγεί σε ομαδική αυτοκτονία ή αποξενώνει πλήρως τον οπαδό από την οικογένειά του ή που έχει σαν αποτέλεσμα τον βαθμιαίο και συστηματικό σφετερισμό της περιουσίας του υπόκειται στην απαγόρευση του άρθρου 13§2 Σ⁵⁶.

-Ο προσηλυτισμός απαγορεύεται: Τον προσηλυτισμό, θα έχουμε την ευκαιρία να τον μελετήσουμε αναλυτικά στο β' μέρος, ως ένα από τα ζητήματα θρησκευτικής ελευθερίας, στο οποίο η επικρατούσα θρησκεία έχει

⁵³ Βλ. Κ. Χρυσόγονο, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, 2002, σ.262.

⁵⁴ Βλ. Α. Δημητρόπουλο, Συνταγματικά Δικαιώματα, 2004, σ.185, Α. Μάνεση, Συνταγματικά δικαιώματα, α' ατομικές ελευθερίες, 1982, σ.254, Κ.Χρυσόγονο, οπ. παρ. σ.262.

⁵⁵ Βλ. Δημητρόπουλο, οπ. παρ., σ.63 για τα χρηστά ήθη ως γενική οριοθέτηση.

⁵⁶ Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, Ατομικά Δικαιώματα Α', 1991, σ.334

ασκήσει σημαντική επιρροή. Προς το παρόν, θα αρκεστούμε να αναφέρουμε ότι προσηλυτισμός κατά κυριολεξία σημαίνει *τη διαδικασία αποδοχής μιας ορισμένης θρησκευτικής διδασκαλίας*⁵⁷, στη νομική όμως ορολογία έχει λάβει τη σημασία της με αθέμιτα μέσα προσπάθειας διείσδυσης στην θρησκευτική συνείδηση άλλου⁵⁸, καθώς μόνο κατ' αυτό τον στενό τρόπο μπορεί να νοηθεί απαγορευμένη από ένα φιλελεύθερο Σύνταγμα που σέβεται την ελευθερίας έκφρασης, θρησκευτικής συνείδησης και ανάπτυξης της προσωπικότητας...

-*Κρατική εποπτεία όλων των θρησκευτικών λειτουργιών*: εδώ έχουμε να κάνουμε όχι με οριοθέτηση της θρησκευτικής δράσης, αλλά με δυνητικό **υποκειμενικό περιορισμό** της, που αφορά μόνο τους θρησκευτικούς λειτουργούς. Η κρατική εποπτεία πάντως έχει ως μόνο περιεχόμενο τον έλεγχο τήρησης του Συντάγματος και των νόμων και δεν μπορεί να εξελιχθεί σε μέθοδο κηδεμονίας ή διαμόρφωσης ή καταπίεσης μιας ορισμένης ή κάθε θρησκείας του κράτους⁵⁹.

- *Επιβολή ορκοδοσίας με νόμο*: Όρκος είναι η με την επίκληση ορισμένου παράγοντα πραγματοποιούμενη διαβεβαίωση και η πρακτική του σημασία έγκειται κυρίως στην εφαρμογή που έχει στη δικονομία. Το περιεχόμενο του όρκου διακρίνεται σε δύο μέρη: το επικλητικό (κριτήριο διάκρισης του όρκου σε θρησκευτικό ή πολιτικό) και το βεβαιωτικό⁶⁰. Η δυνατότητα που δίνει το Σύνταγμα στον κοινό νομοθέτη να εισαγάγει την επιβολή όρκου μπορεί να ερμηνευθεί ως δυνατότητα καθορισμού όχι του θρησκευτικού, αλλά του βεβαιωτικού περιεχομένου του όρκου (π.χ. η αλήθεια της κατάθεσης, η πίστη στο δημοκρατικό πολίτευμα). Στο μέτρο όμως, που ο θρησκευτικός όρκος (με επίκληση του θείου) είναι στην ποινική, τουλάχιστον, δικονομία κανόνας⁶¹ και ο πολιτικός (με επίκληση της τιμής και συνείδησης) εξαίρεση⁶², η

⁵⁷ Βλ. Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια και Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ελευθερουδάκη στο λήμμα «προσηλυτίζω»

⁵⁸ Βλ. Δημητρόπουλο, *οπ. παρ.*, σ.191

⁵⁹ Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, *οπ. παρ.*, σ.336

⁶⁰ Βλ. Δημητρόπουλο, *οπ. παρ.*, σ.192 επ.

⁶¹ Βλ. ΚΠΔ 218§1 για τους ορθόδοξους μάρτυρες, αλλά και 220§1 για τους πιστους «αναγνωρισμένης (!) ή ανεκτής(!) από το κράτος θρησκείας». Στην πολιτική δικονομία, ο μάρτυρας επιλέγει μεταξύ πολιτικού και θρησκευτικού όρκου μετά την αναθέωση του άρθρου 408 ΚΠολΔ από το άρθρο 14§8 ν.2915/2001

⁶² Βλ. ΚΠΔ 220§2 : «Αν ο μάρτυρας πιστεύει σε θρησκεία που δεν επιτρέπει τον όρκο, καθώς και αν εκείνος που ανακρίνει ή το δικαστήριο πειστεί ύστερα από σχετική δήλωση του μάρτυρα ότι αυτός δεν πιστεύει σε καμιά θρησκεία, ο όρκος που δίνεται είναι ο ακόλουθος: "Δηλώνω επικαλούμενος την τιμή του και τη συνείδησή μου ότι θα πω όλη την αλήθεια και μόνο την αλήθεια, χωρίς να προσθέσω ούτε να αποκρύψω τίποτε"». Στον όρκο των ενόρκων (398 ΚΠΔ), γίνεται σε κάθε περίπτωση επίκληση

ορκοδοσία είναι νομοθετικός περιορισμός της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης. Έτσι, ο θρησκευτικός όρκος προβλεπόμενος ως κανόνας περιορίζει το δικαίωμα κάθε ανθρώπου να μην αποκαλύπτει την πίστη του, πράγμα που δημιουργεί ζήτημα αντισυνταγματικότητας. Για την επιβολή θρησκευτικού όρκου δεν μπορεί να γίνει επίκληση του άρθρου 13§4 του Συντάγματος καθώς δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως υποχρέωση προς το κράτος η επίκληση του θείου (επικλητικό μέρος του όρκου), η οποία αγγίζει τον πυρήνα της θρησκευτικής συνείδησης. Περισσότερες λεπτομέρειες για τον όρκο θα δούμε στο β' μέρος.

• **Φορείς της θρησκευτικής ελευθερίας:** Φορείς των δικαιωμάτων της θρησκευτικής ελευθερίας είναι τόσο οι Έλληνες όσο και οι αλλοδαποί ή ανιθαγενείς, αφού το Σύνταγμα δεν διακρίνει σχετικά. Όμως και εκκλησιαστικά νομικά πρόσωπα, ακόμη και δημοσίου δικαίου, απολαμβάνουν των δικαιωμάτων αυτών, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τον πυρήνα της αυτοδιοίκησής τους, δεδομένου ότι ο τρόπος διοίκησης συνδέεται σαφώς με την όλη φυσιογνωμία και με τα «πιστεύω» κάθε θρησκευτικής κοινότητας⁶³. Ειδική περίπτωση φορέα, έχουμε στα θρησκευτικά δικαιώματα ανηλίκων, τα οποία, όπως είδαμε και στο δικαίωμα της θρησκευτικής εκπαίδευσης, ασκούνται από τους γονείς βάσει των διεθνών συμβάσεων και των διατάξεων του οικογενειακού δικαίου για τη γονική μέριμνα.

στο θείο, αλλά για τους μη χριστιανούς απαλείφεται η επίκληση στο Ευαγγέλιο. Ο υποχρεωτικός θρησκευτικός όρκος των ενόρκων είναι προδήλως αντισυνταγματική.

⁶³ Βλ. Κ. Χρυσόγονο, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, 2002, σ.269.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

Η ΕΠΙΚΡΑΤΟΥΣΑ ΘΡΗΣΚΕΙΑ: ΣΧΕΣΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΚΑΙ ΚΡΑΤΟΥΣ

α) Ιστορική αναδρομή της σχέσης Εκκλησίας και Κράτους

Πολιτεία και θρησκεία συνδέθηκαν στενά καθ' όλη την πορεία της ανθρωπότητας. Ας μην ξεχνάμε ότι στις παλαιότερες μορφές κρατικής οργάνωσης ο βασιλιάς ήταν συνήθως και ο ανώτατος ιερέας (όπως π.χ. στην Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, όπου ο αυτοκράτορας ήταν *Pontifex Maximus*). Το μοντέλο της επίσημης κρατικής θρησκείας⁶⁴, που κυριάρχησε για αιώνες, έγινε για πρώτη φορά αντικείμενο επικρίσεων κατά το 16ο αιώνα, όταν, εν μέσω θρησκευτικών μεταρρυθμίσεων και πολέμων, γινόταν ακόμα δεκτό το δόγμα *cuius regio, eius religio*, που είχε σαν αποτέλεσμα οι υπήκοοι των κρατιδίων να είναι υποχρεωμένοι να ακολουθούν το θρήσκευμα του ηγεμόνα⁶⁵. Η μεγάλη ανατροπή όμως έλαβε χώρα υπό την επιρροή των διαφωτιστών και φιλοσόφων του 17ου και 18ου αιώνα, John Locke (Ως γνωστόν, ήταν συγγραφέας της *Epistola de Tolerantia* για την ανεξιθρησκεία), Montesquieu, Rousseau, Voltaire κ.α., οπότε αμφισβητήθηκε έντονα τόσο ο ρόλος της Εκκλησίας όσο και το σύστημα της επίσημης θρησκείας. Με τη Αμερικανική και την Γαλλική Επανάσταση, οι ιδέες του Διαφωτισμού πέρασαν στα Συντάγματα των δύο μεγάλων χωρών και σε συνδυασμό με τις πραγματικές συνθήκες, καθώς τόσο οι ΗΠΑ όσο και η Γαλλία, σε μικρότερο βαθμό, ήταν χώρες πολυθρησκευτικές, ο πλήρης **χωρισμός Κράτους και Θρησκείας** έγινε πλέον επιβεβλημένος και συνταγματικά αποδεκτός από τα κράτη αυτά⁶⁶. Είχε μάλιστα ασφαλώς ευεργετικά αποτελέσματα για τη συνοχή του πληθυσμού,

⁶⁴ Ιδιαίτερα για το σύστημα της «συναλληλίας» που ίσχυε στο Βυζάντιο βλ. Σ. Τρωϊάνο / Ι. Βελισσαροπούλου-Καράκωστα, *Ιστορία Δικαίου*, 2002, σ.239

⁶⁵ Βλ. Εγκυκλοπαίδεια «ΔΟΜΗ», 1971, στο λήμμα «θρησκευτικοί πόλεμοι».

⁶⁶ Βλ. Τη διάταξη του Συντάγματος των ΗΠΑ με την πρώτη τροποποίηση (1791): «Το Κογκρέσο δεν θα ψηφίσει νόμο που να ιδρύει θρησκεία κράτους».

ιδιαίτερα στις ΗΠΑ, και -το κυριότερο- η θρησκευτική ελευθερία προστατεύεται έκτοτε στις χώρες αυτές αποτελεσματικότερα. Σε χωρισμό θρησκείας και πολιτείας προέβησαν κατά τον 20^ο αιώνα και άλλες χώρες, μεταξύ των οποίων οι λαϊκές δημοκρατίες, αλλά και η Τουρκία (το μόνο μουσουλμανικό κράτος, όπου υπάρχει χωρισμός θρησκείας και Κράτους). Σε αυτές τις δύο περιπτώσεις βέβαια, εκ του αποτελέσματος φάνηκε ότι ο χωρισμός δεν οδήγησε σε πλήρη θρησκευτική ελευθερία, αλλά σε ανεξιθρησκεία. Στις μεν λαϊκές δημοκρατίες δεν επιτρεπόταν η διάδοση θρησκευτικών ιδεών, παρά μόνον η λατρεία⁶⁷, ενώ στη δε Τουρκία εξακολουθεί μέχρι σήμερα να απαγορεύεται η λειτουργία ανώτατων θρησκευτικών εκπαιδευτηρίων (όπως η σχολή της Χάλκης), αλλά και σε κάποιο βαθμό η χρήση «μαντίλας» από τις γυναίκες. Ένας άλλος τρόπος ρύθμισης των σχέσεων Εκκλησίας και Κράτους είναι η συμβατική σχέση (Κονκορδάτο). Το σύστημα αυτό, της «ομοταξίας», έχει υιοθετήσει η Ιταλία με τις συμφωνίες του Λατεράνου και το άρθρο 7 του ιταλικού Συντάγματος⁶⁸. Έτσι, δεν χρειάζεται συνταγματική αναθεώρηση για την μεταβολή της σχέσης Κράτους και Καθολικής Εκκλησίας.

Στην Ελλάδα, ήδη από την επαναστατική περίοδο, οι διατάξεις για τη ρύθμιση των σχέσεων του νέου κράτους με την Εκκλησία προτάχθηκαν στα Συντάγματα, για λόγους σεβασμού «προς την θρησκείαν των πατέρων μας εις την οφείλομεν την εθνικήν ανεξαρτησίαν». Άλλωστε, όλα τα ελληνικά Συντάγματα μέχρι τώρα, πλην του Συντάγματος του 1927, προτάσσουν για λόγους εθνικής και θρησκευτικής παράδοσης την επίκληση «εις το όνομα της Αγίας και Ομοουσίου και Αδιαιρέτου Τριάδος»⁶⁹. Το Σύνταγμα της Επιδαύρου (1822), όπως και το Σύνταγμα του Άστρους (1823), όριζε στην αρχή του: «*Η επικρατούσα θρησκεία εις την Ελληνικήν επικράτειαν είναι η της Ανατολικής Ορθοδόξου του Χριστού Εκκλησίας, ανέχεται όμως η Διοίκησης της Ελλάδος πάσαν άλλην θρησκείαν, και δια την λατρείαν αυτής έχει ίσην υπεράσπισιν*». Στο Σύνταγμα της Τροιζήνας (1827) η διάταξη παρέμεινε κορυφαία, αλλά αναδιατυπώθηκε όπως είδαμε παραπάνω στο Α' κεφάλαιο: «καθείς εις την Ελλάδα επαγγέλλεται την θρησκείαν του **ελευθέρως** και δια την λατρεία αυτής

⁶⁷ Ενώ, από την άλλη μεριά, η αντιθρησκευτική προπαγάνδα ήταν ελεύθερη. Βλ. Μαρίνο, Η θρησκευτική ελευθερία, 1972, σ. 335 επ.

⁶⁸ Βλ. Α. Δημητρόπουλο, Συνταγματικά Δικαιώματα, 2004, σ.199

⁶⁹ Βλ. Α. Δημητρόπουλο, Συνταγματικά Δικαιώματα, 2004, σ.196επ.

έχει ίσην υπεράσπισιν. *Η δε της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας είναι θρησκεία της Επικρατείας*». Το ηγεμονικό Σύνταγμα όριζε στο άρθρο 6: «Η επικρατούσα θρησκεία εις την Ελληνικήν Επικράτειαν είναι η της Ανατολικής Ορθοδόξου και Αγίας του Χριστού Εκκλησίας, καθείς όμως πρεσβεύει τα της θρησκείας του **ακωλύτως** και πάσα θρησκεία, της οποίας αι τελεταί γίνονται πασιφανώς και δημοσίως, έχει ίσην υπεράσπισιν υπό των νόμων». Κατά το άρθρο 1 των Συνταγμάτων του 1844, 1864 και 1911 «Η επικρατούσα θρησκεία εν Ελλάδι είναι η της Ανατολικής Ορθοδόξου και Αγίας του Χριστού Εκκλησίας πάσα δε άλλη γνωστή θρησκεία είναι **ανεκτή** και τα της λατρείας της τελούνται ακωλύτως υπό την προστασίαν των νόμων, απαγορευομένου του προσηλυτισμού και πάσης άλλης επεμβάσεως κατά της επικρατούσης θρησκείας». Η διατύπωση για την επικρατούσα θρησκεία παραμένει ίδια και στο Σύνταγμα του 1952, ενώ και το Σύνταγμα του 1927 επαναλάμβανε στο άρθρο 1: «Επικρατούσα θρησκεία εν Ελλάδι είναι η της Ανατολικής Ορθοδόξου και Αγίας του Χριστού Εκκλησίας». Τέλος, και στο ισχύον Σύνταγμα, αναγνωρίζεται στο άρθρο 3 η Ορθόδοξη Εκκλησία ως επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα. Είναι ενδιαφέρον πάντως ότι στο Κυβερνητικό Σχέδιο Συντάγματος⁷⁰ του 1975 η τάση θρησκευτικού αποχρωματισμού του κράτους ήταν εντονότερη από ότι στο τελικά ψηφισθέν κείμενο, καθώς ούτε επίκληση στην Αγία Τριάδα υπήρχε στην επικεφαλίδα του Συντάγματος, ούτε γινόταν οποιαδήποτε σύνδεση θρησκείας και εκπαίδευσης (όπως έγινε τελικά με το άρθρο 16§2), ενώ και ο Υπουργός Παιδείας της τότε κυβέρνησης Π. Ζέπος υποστήριξε «το σύστημα του χωρισμού Εκκλησίας και Πολιτείας ως θεωρητικώς ορθότερον»⁷¹. Από τα κόμματα της αντιπολίτευσης, το ΠΑ.ΣΟ.Κ. και η Ενωμένη Αριστερά τάχθηκαν υπέρ του χωρισμού Κράτους και Εκκλησίας και της κατάργησης της περί προσηλυτισμού διάταξης⁷². Παρόλα αυτά, στις Αναθεωρήσεις του Συντάγματος που ακολούθησαν, δεν τέθηκε θέμα διαχωρισμού Κράτους και Εκκλησίας, αν και το ΠΑ.ΣΟ.Κ. διέθετε την κοινοβουλευτική πλειοψηφία τόσο το 1986 όσο και το 2001.

⁷⁰ Βλ. Βουλή των Ελλήνων, Ε' Αναθεωρητική: Σύνταγμα 1975, Διατάξεις κατ' άρθρον επίσημων Σχεδίων-Τροπολογιών, ψηφισθέντος τελικού κειμένου, Αθήνα 1976, σ. 27.

⁷¹ Βλ. Πρακτικά των Συνεδριάσεων των Υποεπιτροπών της επί του Συντάγματος 1975 Κοινοβουλευτικής Επιτροπής, σ.408, 419

⁷² Βλ. Γ. Σωτηρέλη, Θρησκεία και εκπαίδευση, 1998, σ. 73 επ.

β) Το άρθρο 3 του Συντάγματος και ο χαρακτήρας της διάταξης

Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας

Άρθρο 3

1. Επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα είναι η θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού. Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδος, που γνωρίζει κεφαλή της τον Κύριο ημών Ιησού Χριστό, υπάρχει αναπόσπαστα ενωμένη δογματικά με τη Μεγάλη Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης και με κάθε άλλη ομόδοξη Εκκλησία του Χριστού, τηρεί απαρασάλευτα, όπως εκείνες, τους ιερούς αποστολικούς και συνοδικούς κανόνες και τις ιερές παραδόσεις. Είναι αυτοκέφαλη, διοικείται από τη Διαρκή Ιερά Σύνοδο που προέρχεται από αυτή και συγκροτείται όπως ορίζει ο Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας, με τήρηση των διατάξεων του Πατριαρχικού Τόμου της κθ' (29) Ιουνίου 1850 και της Συνοδικής Πράξης της 4^{ης} Σεπτεμβρίου 1928

2. Το εκκλησιαστικό καθεστώς που υπάρχει σε ορισμένες περιοχές του Κράτους δεν αντίκειται στις διατάξεις της προηγούμενης παραγράφου.

3. Το κείμενο της Αγίας Γραφής τηρείται αναλλοίωτο. Η επίσημη μετάφρασή του σε άλλο γλωσσικό τύπο απαγορεύεται χωρίς την έγκριση της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας της Ελλάδας και της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας στην Κωνσταντινούπολη.

Στην χώρα μας ισχύει, όπως είδαμε, το σύστημα της αναγνώρισης επικρατούσας θρησκείας. Τι ακριβώς όμως σημαίνει επικρατούσα θρησκεία; Από αρκετούς γίνεται ταύτιση των όρων **επίσημη** και **επικρατούσα**, αντιμετωπίζεται δηλαδή η Ορθοδοξία σαν συστατικό στοιχείο του ελληνισμού, με τον οποίο αποτελεί μία αδιάσπαστη ενότητα: τον «ελληνοχριστιανικό» πολιτισμό, διατηρώντας έτσι χαρακτήρα επίσημης κρατικής ιδεολογίας⁷³ και

⁷³Βλ. Γ. Σωτηρέλη, *Θρησκεία και εκπαίδευση*, 1998, σ. 70 επ. για την «ελληνοχριστιανική» ανάγνωση της «επικρατούσας θρησκείας» με την οποία συντάσσονται Βαβούσκος, *Εγχειρίδιον Εκκλησιαστικού Δικαίου*, 1986, σ.246, Πουλής, *Τα συνταγματικά πλαίσια των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας*, «Αρμενόπουλος» 1982, σ. 966 επ., Παπαστάθης, *Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας υπό το Σύνταγμα*

απολαμβάνοντας ιδιαίτερης προνομιακής μεταχείρισης. Αν θα μπορούσαμε να δεχθούμε μια τέτοια ερμηνεία για προηγούμενα Συντάγματα (ιδίως του 1952 το οποίο με το άρθρο 16 αναφερόταν στον «ελληνοχριστιανικό πολιτισμό»), αυτή δεν μπορεί να γίνει δεκτή υπό το Σύνταγμα του 1975/1986/2001, γιατί αυτό διέπεται από φιλελεύθερο χαρακτήρα, που έρχεται σε αντιδιαστολή με λογικές επίσημης κρατικής ιδεολογίας.

Μία δεύτερη ερμηνεία του όρου δέχεται ότι το εν λόγω θρήσκευμα είναι θρησκεία της «**συντριπτικής πλειοψηφίας** του ελληνικού λαού», η οποία – ενόσω δεν αναλαμβάνεται από τον κοινό νομοθέτη πρωτοβουλία χαλαρώσεως των παραδοσιακά στενών δεσμών της με το κράτος⁷⁴- τυγχάνει προνομιακής μεταχείρισης, εκτός αν κριθεί ότι η μεταχείριση αυτή αντιτίθεται σε ορισμένη επιτακτική ή απαγορευτική διάταξη του Συντάγματος⁷⁵. Και αυτή η ερμηνεία όμως, πολλές φορές δεν συμβαδίζει με την ισότητα των θρησκειών⁷⁶, την ισότητα δηλαδή κατ' αρχήν (εκτός των εξαιρέσεων που προβλέπονται από το Σύνταγμα) της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας με όλες τις γνωστές θρησκείες⁷⁷, εφόσον αναγνωρίζει προνομιακή μεταχείριση προς την ορθόδοξη Εκκλησία, και της προσδίδει χαρακτήρα κρατικής θρησκείας.

Ως πλέον ορθή φαίνεται η «διαπιστωτική» ανάγνωση της επικρατούσας θρησκείας, η οποία δέχεται ότι ο όρος «επικρατούσα», αποτελεί απλή τιμητική διάκριση (*honoris causa*), που δεν συνοδεύεται όμως από ιδιαίτερη προνομιακή μεταχείριση⁷⁸. Επιχείρημα υπέρ αυτής της ερμηνευτικής εκδοχής αποτελεί το γεγονός ότι ο γενικός εισηγητής της πλειοψηφίας κατά τη συζήτηση του Συντάγματος του 1975, Δ. Παπασπύρου υπογράμμισε στην

του 1975, ΔκΠ 15, 1988, σ. 64επ., Ράμμος- Χρ. Σγουρίτσας- Κ. Τσάτσος, «Γνωμοδότησεις», Εκκλησία 28, 1951, σ. 10, κ.α.

⁷⁴ Βλ. Α. Μάνεση- Κ. Βαβούσκο, «Γνωμοδότησεις», ΝοΒ 23, 1975, σ.1031-1037

⁷⁵ Βλ. Κ. Κυριαζόπουλο, Περιορισμοί στην ελευθερία διδασκαλίας των μειονοτικών θρησκευμάτων, 1999, σ. 80 επ.

⁷⁶ Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, Ατομικά Δικαιώματα Α', 1991, σ.319

⁷⁷ Βλ. Την απόφαση ΜονΔιοικΠρωτΘεσ 1064/1998, ΔτΑ 2000, σ.705 με την οποία, όπως είδαμε νωρίτερα, έγινε δεκτό ότι ειδική έκφραση του δικαιώματος για θρησκευτική ισότητα συνιστά η υποχρέωση του νομοθέτη για ίση φορολογική μεταχείριση όλων των αναγνωρισμένων θρησκειών και δογμάτων. Στην πραγματικότητα, ισότητα των θρησκειών και θρησκευτική ισότητα είναι αλληλένδετα, και σε πολύ λίγες περιπτώσεις πρέπει να δεχτούμε ερμηνεία του Συντάγματος με την οποία δεν είναι όλες οι θρησκείες ίσες με την επικρατούσα. Μία από αυτές τις περιπτώσεις είναι η καθιέρωση των σημαντικότερων εορτών της επικρατούσας θρησκείας ως επισήμων αργιών του Κράτους.

⁷⁸ Βλ. Κ. Κυριαζόπουλο, Περιορισμοί στην ελευθερία διδασκαλίας των μειονοτικών θρησκευμάτων, 1999, σ. 80 επ., Θ. Φλογαίτη, Εγχειρίδιον Συνταγματικού Δικαίου, 1895, σ.368επ., Α. Διομήδη Κυριακό, «Η θρησκευτική ανοχή», Εστία 28, 1889, σ. 389 επ., Π. Καλλιγά, Νομικά πολιτικά και οικονομολογικά μελέται, σ. 464 επ.

Ολομέλεια ότι «ο όρος επικρατούσα θρησκεία... σημαίνει απλώς ότι η ορθόδοξος θρησκεία είναι η θρησκεία ην ακολουθεί η συντριπτική πλειοψηφία του ελληνικού λαού και **συμφώνως προς το τυπικόν της ενεργούνται αι επίσημαί τελεταί, καθορίζονται αι αργίαι κλπ**»⁷⁹. Αλλά και ο γενικός εισηγητής της μειοψηφίας, Δ. Τσάτσος, σε παρόμοιο πνεύμα, χωρίς όμως επίκληση της συντριπτικής πλειοψηφίας των ορθοδόξων, υπέβαλε τροπολογία με την οποία θα αναγνωριζόταν η Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία ως επικρατούσα, λόγω του μακραίωνου και άρρηκτου συνδέσμου αυτής με την ιστορία του ελληνικού έθνους, χωρίς η αναγνώριση αυτή να έχει άλλες ουσιαστικές συνέπειες, πέρα από αυτές που πρότεινε και ο εισηγητής της πλειοψηφίας⁸⁰. Σημαντική παράμετρος εξάλλου για την ερμηνεία του όρου, είναι ότι η αναφορά στην επικρατούσα θρησκεία εντάσσεται συστηματικά στο οργανωτικό μέρος του Συντάγματος (προσδιορισμό των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας) και αυτού του μέρους τις ρυθμιστικές ανάγκες κατά κύριο λόγο εξυπηρετεί⁸¹, πράγμα που σημαίνει ότι δεν μπορεί να εκλαμβάνεται η αναγνώριση επικρατούσας θρησκείας ως δυνατότητα επιβολής έμμεσων περιορισμών της θρησκευτικής ελευθερίας, χάριν προστασίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας.

Συνεπώς, με αυτή την ερμηνεία, η διάταξη του άρθρου 3, δεν συγκρούεται με το άρθρο 13 Σ, καθώς το Κράτος επιδεικνύει σε επαρκή βαθμό θρησκευτική ουδετερότητα, η οποία είναι προϋπόθεση του σεβασμού της θρησκευτικής ελευθερίας. Πώς μπορεί άλλωστε, να υπάρχει θρησκευτική ισότητα σε μία έννομη τάξη, όταν το Κράτος «εξοπλίζει» την επικρατούσα θρησκεία με προνόμια, που οι άλλες θρησκείες δεν μπορούν να αποκτήσουν; Δυστυχώς, ακόμη και με αυτή την ερμηνευτική εκδοχή, δεν μπορεί να περιορισθεί η δυνατότητα της πολιτείας να παρεμβαίνει στα εσωτερικά της Εκκλησίας: Σύμφωνα με το άρθρο 72§1 Σ στην Ολομέλεια της Βουλής συζητούνται και ψηφίζονται νομοσχέδια και προτάσεις νόμων και για τα θέματα του άρθρου 3, πράγμα που οδηγεί τουλάχιστον στην υποχρεωτική

⁷⁹ Βλ. Πρακτικά των Συνεδριάσεων των Υποεπιτροπών της επί του Συντάγματος 1975 Κοινοβουλευτικής Επιτροπής, σ.402.

⁸⁰ Βλ. Βουλή των Ελλήνων, Έ Αναθεωρητική: Σύνταγμα 1975, Διατάξεις κατ' άρθρον επίσημων Σχεδίων-Τροπολογιών, ψηφισθέντος τελικού κειμένου, Αθήνα 1976, σ. 30

⁸¹ Βλ. Γ. Σωτηρέλη, Θρησκεία και εκπαίδευση, 1998, σ. 322 επ., Δ. Τσάτσο, Δύο γνωμοδοτικά σημειώματα, ΔκΠ 15, 1988, σ.196επ.

ψήφιση του Καταστατικού Χάρτη της Εκκλησίας από την Ολομέλεια της Βουλής⁸².

Αν και η κρατούσα θεωρία δέχεται το «διαπιστωτικό» χαρακτήρα της διάταξης και ότι η επικρατούσα θρησκεία δεν κατέχει ανώτερη θέση, σε σύγκριση με τις άλλες γνωστές θρησκείες⁸³, στην πράξη υπάρχουν περιπτώσεις, όπου η Εκκλησία όχι μόνο πιέζει για την εφαρμογή νομοθεσίας που περιορίζει τη θρησκευτική ελευθερία αλλά αντιμετωπίζεται προνομιακά. Και βέβαια, δεν αναφέρουμε ως προνομιακή μεταχείριση την οργάνωση της Εκκλησίας σε μορφή νομικού προσώπου δημοσίου δικαίου (άρθρο 1§4 εδ. α' ν. 590/1977) και τη μισθοδοσία του ορθόδοξου κλήρου από τα έσοδα του προϋπολογισμού, καθώς αυτού του είδους η ιδιαίτερη «φροντίδα» του κράτους, απέναντι στην Ορθόδοξη Εκκλησία, θεωρείται θεμιτή λόγω της ιδιαίτερης σχέσης της με τον ελληνικό λαό. Εξάλλου, νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου είναι και οι εβραϊκές κοινότητες βάσει ν. 2456/1920, α.ν. 367/1945, ν.1657/1951 (οι δε ραβίνοι διορίζονται με προεδρικό διάταγμα), ενώ και οι μουφτείες της Δυτικής Θράκης θεωρούνται δημόσιες υπηρεσίες βάσει του άρθρου 7 του ν. 1920/1991.

⁸² Βλ. Ι. Κονιδάρη, Κέντρο δικανικών μελετών (Επιμέλεια έκδοσης: Κ. Μπέης), Η Θρησκευτική ελευθερία, 1997, σ. 118. Με το συνδυασμό των άρθρων 3§1 εδ. γ' και 72§1 συνάγεται το σύστημα της «νόμω κρατούσης πολιτείας». Η Εκκλησία δηλαδή τελεί «υπό την προστασία», αλλά και την εποπτεία Βλ. Δημητρόπουλο, Συνταγματικά Δικαιώματα, 2004, σ.199.

⁸³ Βλ. Α. Δημητρόπουλο, Συνταγματικά Δικαιώματα, 2004, σ.185, Κ. Χρυσόγονο, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, 2002, σ.257, Π.Δ. Δαγτόγλου, Ατομικά Δικαιώματα Α', 1991, σ.316επ.

ΜΕΡΟΣ Β΄

Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΥΠΟ ΤΗΝ ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΟΥΣΑΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

Όπως έγινε αντιληπτό από όσα αναφέρθηκαν παραπάνω για την θρησκευτική ελευθερία και την επικρατούσα θρησκεία, πολύ συχνά είναι πιθανόν υφίσταται σύγκρουση μεταξύ τους, ιδίως λόγω των διαφορετικών ερμηνειών του άρθρου 3 Σ. Ο Α. Μάνεσης έλεγε ότι η συνταγματική προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας είναι σχετική εξαιτίας του μη χωρισμού Εκκλησίας και Κράτους⁸⁴, καθώς και στην πράξη εμφανίζονται ζητήματα, όπου η θρησκευτική ελευθερία περιορίζεται στο όνομα της προστασίας της επικρατούσας θρησκείας. Τα σημαντικότερα θέματα που προκύπτουν αναλύονται αμέσως παρακάτω...

⁸⁴ Α. Μάνεσης, Συνταγματικά δικαιώματα, α΄ ατομικές ελευθερίες, 1982, σ.257.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΣΧΕΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΗΣ

ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΛΟΓΩ ΤΗΣ ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗΣ

ΕΠΙΚΡΑΤΟΥΣΑΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

α) Το άρθρο 16§2 του Συντάγματος: Η θρησκευτική εκπαίδευση

Όπως είδαμε στο πρώτο κεφάλαιο, η θρησκευτική εκπαίδευση των ανηλίκων αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους παράγοντες διαμόρφωσης θρησκευτικής συνείδησης, έχει συνεπώς εξαιρετική σημασία να δούμε τη σχετική συνταγματική πρόβλεψη του άρθρου 16§2: *«Η παιδεία αποτελεί βασική αποστολή του κράτους και έχει σκοπό την ηθική, πνευματική, επαγγελματική και φυσική αγωγή των Ελλήνων, την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης και τη διάπλασή τους σε ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες».*

Το κράτος, λοιπόν αναλαμβάνει την υποχρέωση να αναπτύξει την θρησκευτική συνείδηση των νέων μέσω της εκπαίδευσης. Αυτή η συνταγματική υποχρέωση του κράτους εξειδικεύεται με τον νόμο 1566/1985 για την πρωτοβάθμια και τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, ο οποίος συνδέει ευθέως την «ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης» με την επικρατούσα θρησκεία⁸⁵: Το άρθρο 1 του νόμου αυτού ορίζεται μεταξύ άλλων ότι το σχολείο οφείλει «να υποβοηθεί τους μαθητές [...] να διακατέχονται από την πίστη προς την πατρίδα και τα γνήσια στοιχεία της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης», ενώ διευκρινίζεται παράλληλα ότι «η ελευθερία της θρησκευτικής τους συνείδησης είναι απαραβίαστη». Η ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών επιτυγχάνεται κυρίως με το μάθημα των θρησκευτικών και δευτερευόντως με τον υποχρεωτικό τακτικό εκκλησιασμό των μαθητών και την

⁸⁵ Βλ. Γ. Σωτηρέλη, *Θρησκεία και εκπαίδευση*, 1998, σ. 35 επ.

καθημερινή προσευχή. Τους σκοπούς του μαθήματος των θρησκευτικών ρυθμίζει για το δημοτικό σχολείο το π.δ. 583/1982 και για το γυμνάσιο- λύκειο το π.δ. 479/1985. Χαρακτηριστική και μάλλον προβληματική είναι η διατύπωση των σκοπών του μαθήματος, ιδιαίτερα στο π.δ. 583/1982 : «α. Να εδραιώσει στα παιδιά την *ορθή πίστη* προς το Θεό και την αγάπη προς τον άνθρωπο. β. Να καλλιεργήσει σταθερή *έφεση για την «κατά Χριστόν» ζωή* και για τη *ρύθμιση της συμπεριφοράς τους σύμφωνα με το θείο θέλημα* και γ. Να συντελέσει στη συνειδητοποίηση των χριστιανικών αξιών, όπως αυτές πρέπει να πραγματώνονται στη ζωή». Όπως γίνεται αντιληπτό, το μάθημα έχει σύμφωνα με το π.δ. 583/1982 καθαρά κατηχητικό χαρακτήρα.

Συμβιβάζεται η κατηχητική θρησκευτική διδασκαλία -και η επιβολή στους μαθητές υποχρεωτικού εκκλησιασμού και προσευχής- με την ελευθερία των γονέων να αποκρούουν κάθε ανεπιθύμητη κρατική παρέμβαση στη διαμόρφωση της θρησκευτικής συνείδησης των παιδιών τους (βλ. 13§1 Σ σε συνδυασμό με τις διατάξεις για τη γονική μέριμνα, β' εδάφιο του άρθρου 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ) ή με τη διακήρυξη του άρθρου 5§1 του Συντάγματος για ελευθερία ανάπτυξης της προσωπικότητας (γιατί δεν είναι δυνατόν να ερμηνεύσουμε ως συνταγματική υποχρέωση του πολίτη να ανέχεται τη διαμόρφωση της θρησκευτικής του συνείδησης από το κράτος); Στο βαθμό που κάθε γονέας είναι ελεύθερος, για λόγους διαφορετικής θρησκευτικής συνείδησης (αν δεν είναι χριστιανός ορθόδοξος) να αποτρέψει τη συμμετοχή του παιδιού του στο μάθημα των θρησκευτικών, τον εκκλησιασμό και την προσευχή⁸⁶ δεν φαίνεται να υπάρχει κάποια πρόδηλη αντίθεση προς το Σύνταγμα, εκτός ίσως από το γεγονός ότι ο γονέας πρέπει να αποκαλύψει τη διαφορετική θρησκευτική του συνείδηση ή ότι η δυνατότητα αυτή δεν δίδεται και στους ορθόδοξους γονείς, οι οποίοι μπορεί να μη συμφωνούν με τον τρόπο που διδάσκονται τα θρησκευτικά ή να μην επιθυμούν να συμμετέχουν τα παιδιά τους στον εκκλησιασμό ή την προσευχή⁸⁷.

⁸⁶ Βλ. Οδηγίες ΥπΕΠΘ Φ.077/Λ/2737/15.11.79, Γ1/1/1/2.1.1990, Γ2/3887/19.10.1990, Εγκύκλιος Γ2/8904/29.11.1995, Γ. Σωτηρέλη, *Θρησκεία και εκπαίδευση*, 1998, σ. 140 επ., [Επιστολή του ΣτΠ προς τη Διεύθυνση Σπουδών Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας & Θρησκευμάτων \[Αρ. πρωτ.: 607.02.2.1 \(7.3.2002\)\]](#)

⁸⁷ Βλ. ΣτΕ 3356/1995, ΤοΣ 1996, σ. 506, Υπόθεση μαθητή που αρνήθηκε να απαγγείλει προσευχή.

Αλλά και αν δεχτούμε τη συνταγματικότητα των περιπτώσεων αυτών (πράγμα δύσκολο), δεν μπορούμε να δεχτούμε ότι ο νομοθέτης είναι υποχρεωμένος από το άρθρο 3 του Συντάγματος για την επικρατούσα θρησκεία σε συνδυασμό με το άρθρο 16§2 να υιοθετεί την κατηχητική διδασκαλία του ορθόδοξου χριστιανικού δόγματος⁸⁸, καθώς, αφενός μεν, η αναγνώριση της επικρατούσας θρησκείας γίνεται *honoris causa*, χωρίς περισσότερες έννομες συνέπειες από αυτές που ανέφερε και ο γενικός εισηγητής της πλειοψηφίας στην ψήφιση του Συντάγματος του 1975, αφετέρου δε, η συνταγματική επιταγή για την ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης είναι εξίσου συμβατή με ένα πιο φιλελεύθερο μοντέλο ανάπτυξης θρησκευτικής συνείδησης. Εξάλλου, θα πρέπει η ερμηνεία των σχετικών συνταγματικών διατάξεων να έχει ως γνώμονα την προάσπιση των ατομικών ελευθεριών, και δη το δικαίωμα ελεύθερης διαμόρφωσης της θρησκευτικής συνείδησης. Έτσι, φαίνεται ότι όχι μόνο δεν επιβάλλεται ο κατηχητικός χαρακτήρας στη θρησκευτική εκπαίδευση -αφού δεν είναι η ορθοδοξία «κρατική» θρησκεία, επίσημη θρησκευτική ιδεολογία- αλλά αντενδείκνυται, εφόσον σε ένα καθεστώς *πλήρους* θρησκευτικής ελευθερίας ταιριάζει είτε η **προαιρετική διδασκαλία** του μαθήματος, υπό τη σημερινή του μορφή (γιατί δεν είναι δεδομένο ούτε ότι κάθε ορθόδοξος γονέας θέλει το παιδί του να γνωρίσει την ορθόδοξη πίστη με τον τρόπο που αυτή διδάσκεται στο σχολείο είτε ένα θρησκευσιολογικό μοντέλο ούτε ότι , με μελέτη των πλέον διαδεδομένων απόψεων και δογμάτων για την υπόσταση του θείου, με έμφαση στη μελέτη της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης. Το **θρησκευσιολογικό μοντέλο**, είναι ιδανικό και για τους μαθητές λυκείου, οι οποίοι ως νέοι και προβληματισμένοι άνθρωποι, έχουν διαμορφώσει δική τους θρησκευτική συνείδηση, πιθανά διάφορη και αυτής των γονέων τους⁸⁹. Αυτές οι λύσεις επιτυγχάνουν την ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών, και μάλιστα σε πλαίσια πολυφωνίας και εύρους σκέψης, μακριά από πρότυπα επιβολής των «ορθών» απόψεων και δογμάτων.

⁸⁸ Αντίθετα Α. Μαρίνος, Το Σύνταγμα, η δημοκρατία και το μάθημα των θρησκευτικών, 1981, 19-20

⁸⁹ Για περισσότερα σχετικά με το προαιρετικό και το θρησκευσιολογικό πρότυπο βλ. Γ. Σωτηρέλη, Θρησκεία και εκπαίδευση, 1998, σ. 325 επ., . Κ. Κυριαζόπουλο, Περιορισμοί στην ελευθερία διδασκαλίας των μειονοτικών θρησκευμάτων, 1999 σ. 371 επ.

Πάντως, η διάταξη του άρθρου 16§2 Σ έχει γίνει αντικείμενο επικρίσεων από μεγάλο μέρος της θεωρίας, καθώς αντιμετωπίζεται ως αναχρονιστικός «ιδεολογικός περιορισμός όχι μόνο της θρησκευτικής ελευθερίας και της ελευθερίας της εκπαίδευσης, αλλά και της εν γένει προσωπικής ελευθερίας⁹⁰. Η νομολογία του ΣτΕ, πάντως, δεν απομακρύνεται από το σημερινό κατηχητικό μοντέλο θρησκευτικής εκπαίδευσης: Όχι μόνο δέχεται τον υποχρεωτικό χαρακτήρα του μαθήματος των θρησκευτικών και των σχολικών θρησκευτικών εκδηλώσεων, αλλά προσθέτει ότι το μάθημα αυτό «πρέπει να διδάσκεται σύμφωνα με τις αρχές της ορθόδοξης χριστιανικής θρησκείας επί ικανόν αριθμόν ωρών διδασκαλίας εβδομαδιαίως».⁹¹

β) Ο προσηλυτισμός και η αντισυνταγματικότητα του ισχύοντος σχετικού ποινικού νόμου

Όπως είδαμε, ο προσηλυτισμός αποτελεί οριοθέτηση της ελευθερίας θρησκευτικής δράσης⁹², αφού απαγορεύεται ρητά από το άρθρο 13§2 του Συντάγματος. Ο συντακτικός νομοθέτης θέτει λοιπόν εκτός πεδίου προστασίας του άρθρου 13 Σ κάθε προσπάθεια διείσδυσης, επιρροής και τελικά διαμόρφωσης της θρησκευτικής συνείδησης του ατόμου με «απατηλά και δόλια μέσα»⁹³, δεν υποδεικνύει όμως στο νομοθέτη να ποινικοποιήσει τον προσηλυτισμό.

Ο προσηλυτισμός διώκεται ποινικά με νομοθεσία, που ισχύει από την εποχή της μεταξικής δικτατορίας. Πρόκειται για το άρθρο 4 του α.ν. 1363/1938, όπως αντικαταστάθηκε με το άρθρο 2 α.ν. 1672/1939, το οποίο ορίζει ότι «ο ενεργών προσηλυτισμόν τιμωρείται». «Προσηλυτισμός ίδια είναι η δια πάσης φύσεως παροχών ή δια πάσης φύσεως παροχών ή δι' υποσχέσεως τοιούτων

⁹⁰ Βλ. Σωτηρέλη Θρησκεία και εκπαίδευση, 1998, σ. 156 επ, Α. Μάνεση, Ακαδημαϊκή ελευθερία, ΣΘΠ σ. 694-695, Π.Δ. Δαγτόγλου, Ατομικά Δικαιώματα Α', 1991, σ. 713, Δ. Τσάτσο, Συνταγματικό Δίκαιο, Γ', 1988, σ. 323-4.

⁹¹ ΣτΕ 3356/1995, ΤοΣ 1996, σ. 506, ΣτΕ 2176/1998, ΤοΣ 1998, σ.802.

⁹² Η θρησκευτική δράση ερμηνεύεται ως εξωτερική της θρησκευτικής συνείδησης. Βλ. υποσημείωση 2

⁹³ Βλ. Α. Λοβέρδο, Προσηλυτισμός, 1986, σ.22.

ή άλλης ηθικής ή υλικής περιθάλψεως, δια μέσων απατηλών, δια καταχρήσεως της απειρίας ή εμπιστοσύνης ή δι' εκμεταλλεύσεως της ανάγκης, της πνευματικής αδυναμίας ή κουφότητος άμεσος ή έμμεσος προσπάθεια προς διείσδυσιν εις την θρησκευτικήν συνείδησιν ετεροδόξων επί σκοπό μεταβολής αυτής». Σημαντική παράμετρο αποτελεί ο τίτλος του α.ν. 1363/1938: «Περί κατοχυρώσεως διατάξεων των άρθρων 1 και 2 του εν ισχύι Συντάγματος». Το άρθρο 1 του Συντάγματος του 1911, που ίσχυε τότε όριζε μεταξύ άλλων «... απαγορευομένου του προσηλυτισμού και πάσης άλλης επεμβάσεως κατά της επικρατούσης θρησκείας», ενώ και το άρθρο 2 αφορούσε την επικρατούσα θρησκεία. Όπως γίνεται αντιληπτό, το έγκλημα του α.ν. 1363/1938 μπορεί να τελεσθεί μόνο εις βάρος της επικρατούσας θρησκείας. Παρότι το σημερινό Σύνταγμα απαγορεύει τον προσηλυτισμό γενικά, και όχι μόνο κατά της επικρατούσας θρησκείας, είναι νομικά αυτονόητο βάσει της θεμελιώδους αρχής του ποινικού δικαίου ότι η κατ' αναλογία επέκταση του αξιοποίνου απαγορεύεται⁹⁴ (*nullum crimen, nulla poena sine lege stricta*: βλ. άρθρο 7§1 Σ). Δεν μπορεί λοιπόν να επεκταθεί ο ποινικός κολασμός και εις βάρος ατόμων που προσηλυτίζουν όχι ορθοδόξους χριστιανούς, αλλά πιστούς οποιουδήποτε άλλου θρησκευάματος ή άθεους ή άθρησκους, αφού κάτι τέτοιο δεν προβλεπόταν το 1939, οπότε θεσπίστηκε ο αναγκαστικός νόμος. Αλλά και η διατύπωση του άρθρου 4 του α.ν. 1363/1938 είναι αόριστη, καθώς δεν τιμωρείται ο προσηλυτισμός μόνο με τους συγκεκριμένους τρόπους που περιγράφονται στην παράγραφο 2, γιατί η απαρίθμησή τους είναι ενδεικτική («ιδία»). Έτσι ως προς τους μη ορισμένους στο κείμενο του α.ν. τρόπους πλήρωσης της αντικειμενικής υπόστασης υπάρχει σαφής αντισυνταγματικότητα⁹⁵ (*nullum crimen, nulla poena sine lege certa*: βλ. άρθρο 7§1 Σ:). Και στη περιγραφή όμως των συγκεκριμένων τρόπων πλήρωσης της αντικειμενικής υπόστασης του εγκλήματος χρησιμοποιούνται αξιολογικές έννοιες («απατηλά μέσα», «κατάχρηση εμπιστοσύνης», «πάσης φύσεως παροχές») που δημιουργούν προβλήματα

⁹⁴ Βλ. Α. Λοβέρδο, Προσηλυτισμός, 1986, σ. 48 επ. Σύμφωνα όμως με τον Κ. Χρυσόγονο, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, 2002, σ.261, αλλά και με νομολογία του Αρείου Πάγου (ΑΠ 704/1988, ΤοΣ 1989, σ. 307, ΑΠ 480/1992, ΕλλΔνη 1992, σ. 1573) ο προσηλυτισμός είναι αξιόποινος κατά οποιασδήποτε θρησκείας και αν στρέφεται.

⁹⁵ Βλ. Κ. Χρυσόγονο, οπ. παρ. σ. 260

αοριστίας, οδηγώντας λανθασμένα τον Άρειο Πάγο να δεχτεί π.χ. ότι απατηλό μέσο αποτελεί η «κατάλληλος διδασκαλία και έντεχνος επεξήγησης» των βιβλίων και των περιοδικών, ή «η αποστολή ή προσφορά αιρετικών βιβλίων» ή ακόμα η διάδοση θρησκευτικών αντιλήψεων όταν αυτός που τις μεταδίδει και ο δέκτης έχουν μεγάλη διαφορά μόρφωσης⁹⁶...

Έτσι, ο αναγκαστικός νόμος 1363/1938 είναι αντισυνταγματικός, γιατί επιφυλάσσει διαφορετική αντιμετώπιση σε αυτούς που προσηλυτίζουν ορθόδοξους χριστιανούς σε σχέση με τους άλλους προσηλυτιστές, κατά προφανή παρέκκλιση από την θρησκευτική ισότητα (αφού π.χ. ο ορθόδοξος χριστιανός δεν τιμωρείται ποτέ για προσηλυτισμό) και τα άρθρα 4§1, 13§1 εδ. β', 5§2 Σ, αλλά και γιατί παρουσιάζει προβλήματα αοριστίας, κατά παράβαση του άρθρου 7§1 του Συντάγματος⁹⁷.

Δυστυχώς, η χώρα μας έχει καταδικαστεί επανειλημμένα από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου εξαιτίας της εφαρμογής του α.ν. 1363/1938. Πιο γνωστή είναι η υπόθεση *Κοκκινάκη κατά Ελλάδος*⁹⁸. Στην υπόθεση αυτή, έγινε σοβαρή προσπάθεια από την πλευρά του προσφεύγοντα να κηρυχθεί ο σχετικός νόμος αντίθετος με την ΕΣΔΑ. Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο ήταν όμως ιδιαίτερα επιφυλακτικό. Απεφάνθη ότι τα κράτη έχουν κατ' αρχήν το δικαίωμα να ποινικοποιούν τον αθέμιτο προσηλυτισμό. Θεώρησε επίσης ότι, μόλο που η διάταξη του σχετικού ελληνικού νόμου είναι μάλλον ασαφής, συμπληρώνεται από τη νομολογία των ελληνικών δικαστηρίων κι έτσι έχει καταστεί *lex certa*. Παρ' όλα αυτά, άφησε ανοιχτό το ζήτημα του κατά πόσο ο ελληνικός νόμος περί προσηλυτισμού συμβιβάζεται με την Σύμβαση. Σύμφωνα με το Δικαστήριο του Στρασβούργου, ο εν λόγω νόμος θα μπορούσε να συμβιβασθεί με την Σύμβαση εφ' όσον καταδειχθεί ότι σκοπεί στην ποινικοποίηση του αθέμιτου και μόνο προσηλυτισμού. Παραπέρα όμως το δικαστήριο έκρινε ότι η επίσκεψη του προσφεύγοντος, Μάρτυρα του Ιεχωβά, στο σπίτι ορθόδοξης χριστιανής και η προσφορά, ανάγνωση και ανάλυση σ' αυτήν εντύπων με φορτικότητα και

⁹⁶ Βλ. ΑΠ 59/1956 (Ολομ.), ΝοΒ 1956, σ. 736, προσηλυτισμός με θύματα ιερείς, ΑΠ 165/56, ΠοινΧρον 1956 σ.374, χιλιαστικά δωρεάν βιβλία, ΑΠ 238/79, ΠοινΧρον 1979, σ.463, υπόθεση χιλιαστή προσηλυτιστή του Ναυπλίου, ΑΠ 997/75, ΠοινΧρον 1976, σ.391, χιλιαστής προσηλυτίζει μικροπωλητή.

⁹⁷ Βλ. Α. Λοβέρδο, Προσηλυτισμός, 1986, σ. 53 επ.

⁹⁸ ΕυρΔΔΑ, απόφαση *Κοκκινάκης*, 25.5.1993, serie A, αρ.260-A.

σκοπό τη μεταβολή της θρησκευτικής της συνείδησης δεν συνιστά χρήση καταχρηστικών μέσων. Συνεπώς η καταδίκη του από τα ελληνικά δικαστήρια δεν ήταν δικαιολογημένη, γιατί αυτά αρκέστηκαν απλώς στην αναπαραγωγή των όρων της σχετικής διάταξης, χωρίς να προσδιορίσουν με πειστικότητα με ποιον τρόπο ο κατηγορούμενος προσπάθησε να μεταβάλει τη θρησκευτική συνείδηση της γυναίκας με καταχρηστικά μέσα. Υπό τις συγκεκριμένες περιστάσεις λοιπόν, η καταδίκη του προσφεύγοντα δεν δικαιολογείται από μία επιτακτική κοινωνική ανάγκη, ούτε ήταν ανάλογη προς τον επιδιωκόμενο σκοπό, άρα δεν αποτελούσε μέτρο αναγκαίο σε μια δημοκρατική κοινωνία για την προστασία των δικαιωμάτων και των ελευθεριών των άλλων⁹⁹.

Στα χρόνια που μεσολάβησαν από την απόφαση Κοκκινάκη, οι διώξεις για προσηλυτισμό μειώθηκαν σημαντικά¹⁰⁰. Είναι πάντως επιβεβλημένο να ψηφισθεί νέος νόμος για τον κολασμό του αθέμιτου προσηλυτισμού, που θα σέβεται την αρχή της νομιμότητας των ποινών και της αναλογικότητας και θα έχει πλέον ως αντικείμενο την διασφάλιση της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης όπως και της ελευθερίας της βούλησης¹⁰¹, και όχι την προστασία μόνο της επικρατούσας θρησκείας (η οποία είναι ο σκοπός του α.ν. 1363/38, όπως είδαμε από τον τίτλο του).

⁹⁹ Βλ. [Σ. Σταύρου, Η θρησκευτική ελευθερία και η ελευθερία της έκφρασης, ΤοΣ 2002, Γ. Κτιστάκι, Θρησκευτικές μειονότητες, ΤοΣ 2003](#), Κ. Χρυσόγονο, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, 2002, σ.261.

¹⁰⁰ Χαρακτηριστική της μεταστροφής που συντελέστηκε είναι η απόφαση ΠλημΛαρ 183/1994, Υπεράσπιση 1995, σ.1176: «Διανομή εντύπων με σκοπό τη διάδοση απόψεων δεν συνιστά το αδίκημα του προσηλυτισμού».

¹⁰¹ Βλ. εξάλλου της προτάσεις της Εθνικής Επιτροπής για τα ανθρώπινα δικαιώματα, [Προτάσεις για θέματα Θρησκευτικής Ελευθερίας](#) (1-3-2001), ΤοΣ 2001: «Θα ήταν επομένως επιβεβλημένο η Πολιτεία να καταργήσει τις ισχύουσες διατάξεις περί προσηλυτισμού και να δημιουργήσει νέο πλαίσιο προστασίας των πολιτών προσαρμοσμένο στα σύγχρονα δεδομένα και στις σύγχρονες ανάγκες. Το νέο προστατευόμενο αγαθό θα πρέπει να είναι η ελεύθερη βούληση του ατόμου. Ορισμένα νέα θρησκευτικά κινήματα μπορεί να είναι επικίνδυνα στο βαθμό που περιορίζουν την ελεύθερη βούληση του ατόμου εν γένει - φθάνοντας ενίοτε και μέχρι υποβολής στους "πιστούς" τους για τέλεση αξιοποιήσιμων πράξεων - και όχι αποκλειστικά και μόνον τη θρησκευτική του συνείδηση. Η μείζων αξία, επομένως, της ελεύθερης βούλησης του ατόμου είναι εκείνη που κυρίως απειλείται σήμερα και όχι απλώς και μόνον μία από τις συνιστώσες της. Η συνταγματική θεμελίωση του νέου πλαισίου προστασίας θα πραγματοποιηθεί με κύριο γνώμονα το δικαίωμα στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, χωρίς να παραβλέπονται, βεβαίως, οι ειδικότερες πτυχές του εν λόγω δικαιώματος. Σε κάθε περίπτωση, ωστόσο, εκείνο που προέχει είναι η κατάργηση των αναχρονιστικών διατάξεων περί προσηλυτισμού».

γ) Η αναγραφή του θρησκειώματος στις ταυτότητες

Η αναγραφή του θρησκειώματος στις ταυτότητες τυπικά δεν σχετίζεται με τις σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας. Με βάση όμως τη διαμάχη της Κυβέρνησης με την Εκκλησία που ξέσπασε την άνοιξη του 2000 και την οποία γνωρίζουμε όλοι, μπορούμε να εντάξουμε το ζήτημα αυτό στις περιπτώσεις όπου η επικρατούσα θρησκεία πιέζει για την εφαρμογή νομοθεσίας που επηρεάζει τη θρησκευτική ελευθερία. Το θέμα της αναγραφής του θρησκειώματος στα δημόσια έγγραφα προβλημάτιζε τη θεωρία για χρόνια. Η απολύτως κρατούσα άποψη θεωρούσε τις ισχύουσες διατάξεις για την αναγραφή του θρησκειώματος στις ταυτότητες ασυμβίβαστες με την ελευθερία μη εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων¹⁰²: Σύμφωνα με το άρθρο 2 του ν.δ. 127/1969 «περί της αποδεικτικής ισχύος των αστυνομικών ταυτοτήτων» (που παραμένει –επί 18 χρόνια μεταβατικά (!)- σε ισχύ με βάση την εξουσιοδότηση, που παρέχεται στον Υπουργό Εσωτερικών με τη μεταβατική διάταξη της παραγρ. 4 του άρθρου 25 του ν. 1599/1986¹⁰³, όπως αυτός έχει τροποποιηθεί από το νόμο 1988/1991¹⁰⁴) το θρήσκευμα είναι μεταξύ των στοιχείων που αναγράφονται υποχρεωτικά στην ταυτότητα.

Όταν λοιπόν ήρθαν στη δημοσιότητα αφενός μεν η [απόφαση 510/17 \(15.5.2000\)](#) της Αρχής Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα που έκρινε ότι η αναγραφή στο δελτίο ταυτότητας ορισμένων στοιχείων, μεταξύ των οποίων το θρήσκευμα και η ιθαγένεια, συνιστά επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, η οποία αντίκειται στις διατάξεις του ν. 2472/1997, αφετέρου δε η απόφαση 8200/0-441210/17.7.2000 των Υπουργών Οικονομικών και Δημόσιας Τάξης με την οποία¹⁰⁵ καθορίστηκε ο τύπος του

¹⁰² Βλ. μεταξύ άλλων Α. Μάνεση, Συνταγματικά δικαιώματα, α' ατομικές ελευθερίες, 1982, σ.251, Π.Δ. Δαγτόγλου, Ατομικά Δικαιώματα Α', 1991, σ.311, Κ. Χρυσόγονο, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, 2002, σ.249.

¹⁰³ Ενδιαφέρον είναι ότι το άρθρο 3 του ν. 1599/1986, με υπότιτλο «Στοιχεία δελτίου ταυτότητας», καθιέρωνε προαιρετική αναγραφή θρησκειώματος: «1. Τα δελτία ταυτότητας περιέχουν τα επόμενα στοιχεία του κατόχου: [...], ιβ. το θρήσκευμα. 2. Τα στοιχεία που περιέχονται στο δελτίο ταυτότητας σύμφωνα με την προηγούμενη παράγραφο καταχωρούνται υποχρεωτικά, πλην του στοιχείου του θρησκειώματος. Το στοιχείο αυτό καταχωρείται εφόσον ζητηθεί από τον ενδιαφερόμενο.

¹⁰⁴ Ο νόμος 1988/1991 αντικατέστησε το άρθρο 3 του ν. 1599/1986, επαναφέροντας έτσι την υποχρεωτική αναγραφή του θρησκειώματος στις ταυτότητες,

¹⁰⁵ Κατ' επίκληση, μεταξύ άλλων, των διατάξεων των άρθρων 2 και 4 του ν.δ. 127/1969 «Περί της αποδεικτικής ισχύος των Αστυνομικών Ταυτοτήτων», του ν. 2472/1997 και της προαναφερόμενης αποφάσεως της Αρχής Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα.

δελτίου ταυτότητας με τα αναγραφόμενα σε αυτό στοιχεία, μεταξύ των οποίων δεν περιλαμβάνονται *το θρήσκευμα* και η ιθαγένεια, η θεωρία συμφώνησε¹⁰⁶ με τη μη αναγραφή του θρησκειώματος, αλλά η κοινή γνώμη, υπό την επιρροή της Εκκλησίας, τέθηκε ως γνωστών υπέρ της προαιρετικής αναγραφής του θρησκειώματος στις ταυτότητες. Το ερώτημα είναι αν η προαιρετική αναγραφή θα ερχόταν σε αντίθεση με τη θρησκευτική ελευθερία, καθώς για την υποχρεωτική δεν υπάρχει καμία νομικά βάσιμη αμφιβολία. Σύμφωνα με όλους σχεδόν, όσοι ήταν αντίθετοι στην υποχρεωτική αναγραφή, η προαιρετική θα ήταν επίσης αντισυνταγματική και ακόμα χειρότερη ως λύση¹⁰⁷, καθώς με αυτήν ο πολίτης θα βρισκόταν ενώπιον συνειδησιακών διλημμάτων, ενώ θα αποκαλύπτονταν δια παραλείψεως οι περί της θρησκείας αρνητικές αντιλήψεις του σε περίπτωση που δε ζητούσε την αναγραφή του θρησκειώματος¹⁰⁸. Σε αυτό το σημείο μπορεί να προστεθεί η εξής εύλογη απορία: Τι άλλωστε θα χρησίμευε η προαιρετική, έστω, αναγραφή του θρησκειώματος του πολίτη στο δελτίο ταυτότητας όταν το Σύνταγμα, με τρία άρθρα του (το 4§1, το 13§1 και το 5§2) και η ΕΣΔΑ (με τα άρθρα 9 και 14) διακηρύσσουν ότι καμία διάκριση με κριτήριο την θρησκευτική συνείδηση δεν είναι δυνατόν να υφίσταται; Ο Αναστάσιος Μαρίνος¹⁰⁹ αποφαινόμενος για την χρησιμότητα της αναγραφής του θρησκειώματος στις ταυτότητες απαντούσε το εξής: «δια να δώσουν

¹⁰⁶ Μεταξύ άλλων, στο αφιέρωμα του περιοδικού «Το Σύνταγμα» (ΤοΣ 2000, 801 επ.) υπέρ της μη αναγραφής ήταν οι: [Δ. Τσάτσος, Κ. Τσουκαλάς, Δημοκρατία και Εκκλησία., Κ. Μπέης, Νόσφιση εξουσίας με πρόσχημα τις ταυτότητες., Α. Μανιτάκης, Ταυτότητες και ρατσισμός εθνικο-θρησκευτικός, Ε. Κουνουγερη - Μανωλεδάκη, Ταυτότητες: Το αληθινό πρόσωπο της «προαιρετικότητας», Γ. Σωτηρέλης, Οι ταυτο-σοφιστές της Ιεραρχίας, Δ. Αναγνώστου, Επιχειρήματα απλής λογικής, Α. Παπατόλιας, «Απόδοτε τα του Καίσαρος τω Καίσαρι και τα του Θεού τω Θεώ».](#)

¹⁰⁷ Βλ. εξάλλου και τα επιχειρήματα του [Α. Μανιτάκη, Ταυτότητες και ρατσισμός εθνικο-θρησκευτικός](#), οπ. παρ.: «Πρώτον, διότι η λύση αυτή εξαναγκάζει αυτούς που δεν επιθυμούν να δηλώσουν αν είναι θρήσκοι ή άθεοι, να προβούν σε άρνηση δήλωσης και η αρνητική δήλωσή τους να καταγράφεται στο δελτίο ταυτότητας και να καταχωρίζεται, αν και ευαίσθητο προσωπικό στοιχείο, στα ηλεκτρονικά αρχεία του κράτους. Δεύτερον, διότι η διάκριση αυτή των Ελλήνων σε αυτούς που δηλώνουν το θρήσκευμά τους και σε αυτούς που το αρνούνται δεν εξυπηρετεί κανένα λόγο που να συνδέεται με την ιδιότητα πολίτη και την εξατομίκευση ή αναγνώρισή του από το κράτος ως πολίτη, που είναι ο μόνος νόμιμος λόγος έκδοσης αστυνομικού δελτίου ταυτότητας. Τρίτον, διότι με την προαιρετική δήλωση εισάγεται μια ανεπίτρεπτη από το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου διάκριση, που βασίζεται στις θρησκευτικές ή μη πεποιθήσεις του πολίτη. Και η διάκριση αυτή ενδέχεται να χρησιμεύσει από την κρατική εξουσία, ή ακόμη και από ιδιωτικούς μηχανισμούς, ως βάση ή και δικαιολογία για φανερές ή κρυφές διώξεις μειοψηφικών θρησκευτικών ή άθεων ρευμάτων και για δυσμενείς διακρίσεις σε βάρος ατόμων που έχουν καταγραφεί στην ταυτότητα κατ' αμάχητο τεκμήριο ως φορείς τέτοιων αντιλήψεων..»

¹⁰⁸ Βλ. [Μάνεση, Αντισυνταγματική και η προαιρετική αναγραφή του θρησκειώματος](#), Συνέντευξη στον Δ. Μητρόπουλο, ΤοΣ 2000, 801 επ.

¹⁰⁹ Υπέρ της προαιρετικής αναγραφής στο παραπάνω αφιέρωμα του περιοδικού «ΤοΣ» ήταν οι [Α. Μαρίνος, Το Θρήσκευμα και οι Ταυτότητες, Γ. Κρίππας, Γνωμοδότησις](#)

ξεχωριστές εξετάσεις προς εισαγωγήν εις τα Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα οι μουσουλμάνοι της Θράκης πρέπει να δηλώσουν το θρήσκευμά τους. (Βλ. την υπ' αριθ. 3118/96 απόφασιν του Συμβουλίου της Επικρατείας ως και τις υπ' αριθμ. 3356/95, 2176/98, 2601/98 αποφάσεις του αυτού Δικαστηρίου, με τις οποίες γίνεται ομοφώνως δεκτόν ότι η δήλωση του θρησκειώματος δια νόμιμον σκοπόν [...] Αλλά και άλλων δικαιωμάτων η άσκηση προϋποθέτει απόδειξη του θρησκειώματος, όπως π.χ. πώς θα ιερολογήσει τον γάμο δύο προσώπων ο ιερέας, αν δεν αποδείξουν το θρήσκευμά τους».

Αυτή η γνώμη προβάλλει τις αντιφάσεις της ελληνικής έννομης τάξης στα θρησκευτικά ζητήματα: Η Ελλάδα είναι, κατά τα παραπάνω άρθρα του Συντάγματος και της ΕΣΔΑ, χώρα θρησκευτικά ουδέτερη (στο μέγιστο βαθμό που επιτρέπει η αναγνώριση επικρατούσας θρησκείας), στην οποία υφίσταται ταυτόχρονα τοπική μουσουλμανική «θρησκευτική μειονότητα», ως αν η χώρα μας «ανέχεται» απλά τους μουσουλμάνους της Θράκης, οι οποίοι είναι Έλληνες πολίτες. Αν ο χαρακτηρισμός «θρησκευτική μειονότητα» φαινόταν απόλυτα λογικός πριν 80 χρόνια, οπότε υπεγράφη η συνθήκη της Λωζάνης, σήμερα φαντάζει τουλάχιστον ξεπερασμένος και είναι γνωστό ότι συντηρείται μόνο για διπλωματικές και εθνικές σκοπιμότητες¹¹⁰. Όσον δε αφορά τον θρησκευτικό γάμο, θα μπορούσαν οι θρησκευτικές ηγεσίες να εξακριβώσουν με άλλον τρόπο την θρησκευτική συνείδηση των πιστών τους (π.χ. με πράξη βαπτίσεως ή απλά δήλωση πίστης), χωρίς να χρησιμοποιούνται δημόσια έγγραφα.

Το ζήτημα της αναγραφής του θρησκειώματος στις ταυτότητες (εμμέσως και σε άλλα δημόσια έγγραφα¹¹¹ λύθηκε και νομολογιακά με τις αποφάσεις της

¹¹⁰ Βλ. εξάλλου τις προτάσεις της Εθνικής Επιτροπής για τα ανθρώπινα δικαιώματα, [Προτάσεις για θέματα Θρησκευτικής Ελευθερίας](#) (1-3-20001), ΤοΣ 2001: «Είναι, πράγματι, τουλάχιστον περιεργο στην Ελλάδα του 21ου αιώνα να εξακολουθεί να εφαρμόζεται ο ισλαμικός νόμος κατά παρέκκλιση των διατάξεων του Αστικού Κώδικα, τη στιγμή, μάλιστα, που κάτι τέτοιο δεν συμβαίνει ούτε στην Τουρκία, ούτε σε ορισμένες άλλες μουσουλμανικές χώρες. Η κατάργηση των δικαιοδοτικών και διοικητικών αρμοδιοτήτων του Μουφτή και ο περιορισμός του στα θρησκευτικά του καθήκοντα αποτελεί, κατά τη γνώμη μας, επιβεβλημένο μέτρο εκσυγχρονισμού του θεσμού, ενόψει και των δεσμεύσεων του άρθρου 20 του ελληνικού Συντάγματος (δικαίωμα παροχής έννομης προστασίας) και του άρθρου 6 ΕΣΔΑ (δικαίωμα σε δίκαιη δίκη)».

¹¹¹ Όπως φαίνεται άλλωστε και από μεταγενέστερες αποφάσεις της Αρχής Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα [Απόφαση 87/2002 \(δήλωση μαθητών στρατιωτικών σχολών\)](#), που έκρινε μη νόμιμη την αναγραφή του θρησκειώματος στις αιτήσεις των υποψηφίων στρατιωτικών σχολών και [Απόφαση 77Α/2002](#) που έκρινε μη νόμιμη την αναγραφή του θρησκειώματος στους απολυτήριους τίτλους των μαθητών στοιχειώδους και μέσης εκπαίδευσης.

Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας 2279, 2280, 2281, 2283, 2284, 2285, 2286/2001. Συνοπτικά, το Ανώτατο Δικαστήριο σε σχέση με τη θρησκευτική ελευθερία που μας ενδιαφέρει, απεφάνθη¹¹² ότι βάσει της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης, η οποία περιλαμβάνει μεταξύ άλλων, και το δικαίωμα του ατόμου να μην αποκαλύπτει το θρήσκευμα που ακολουθεί ή τις θρησκευτικές εν γένει πεποιθήσεις του *«κανένας δεν μπορεί να εξαναγκασθεί με οποιονδήποτε τρόπο να αποκαλύψει είτε αμέσως είτε εμμέσως, το θρήσκευμα ή τις θρησκευτικές εν γένει πεποιθήσεις του, υποχρεούμενος σε πράξεις ή παραλείψεις από τις οποίες θα τεκμαίρεται η ύπαρξη ή η ανυπαρξία τους. Και καμία κρατική αρχή ή κρατικό όργανο δεν επιτρέπεται να επεμβαίνουν στον απαραβίαστο, κατά το Σύνταγμα, χώρο αυτό της συνείδησης του ατόμου και να αναζητούν το θρησκευτικό του φρόνημα, πολύ δε περισσότερο να επιβάλλουν την εξωτερικήυση των όποιων πεποιθήσεων του ατόμου αναφορικά με το θείο»*, και επομένως έκρινε την υποχρεωτική αναγραφή του θρησκεύματος στις ταυτότητες αντισυνταγματική. Αλλά και για την προαιρετική αναγραφή έκρινε ότι αντίκειται στο Σύνταγμα: *«Το άρθρο 13 του Συντάγματος απαγορεύει και την προαιρετική αναγραφή του θρησκεύματος ή των θρησκευτικών εν γένει πεποιθήσεων στα δελτία ταυτότητας, ως μέσο εκδήλωσης και απόδειξης αυτών. Η αντίθετη ερμηνεία θα είχε ως συνέπεια την προσβολή της θρησκευτικής ελευθερίας, υπό την αρνητική της έκφανση, εκείνων των Ελλήνων, οι οποίοι δε θα επιθυμούσαν να εκδηλώσουν τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις με αυτόν τον τρόπο, αναιρώντας παράλληλα και τη θρησκευτική ουδετερότητα του Κράτους όσον αφορά την άσκηση του ατομικού αυτού δικαιώματος που επιβάλλεται από το άρθρο 13 του Συντάγματος. Πράγματι, όσοι Έλληνες αρνηθούν να αναγράφεται το θρήσκευμα ή οι όποιες θρησκευτικές πεποιθήσεις στο δελτίο ταυτότητας, η άρνηση δε αυτή βεβαιώνεται από δημόσια αρχή σε κρατικό έγγραφο, που μάλιστα επιδεικνύεται σε κάθε αρχή και υπηρεσία καθώς και σε οποιονδήποτε ιδιώτη για την αναγνώριση του κατόχου, αναγκάζονται να αποκαλύψουν εμμέσως και οιονεί δημόσια, μία πλευρά της ενδιάθετης στάσης τους απέναντι στο θείο. Ταυτόχρονα δε διαφοροποιούνται παρά τη θέλησή τους και με την επέμβαση κρατικών οργάνων, από εκείνους τους Έλληνες που*

¹¹² [ΣτΕ 2285/2001](#)

ομολογούν τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις με την αναγραφή αυτών στα δελτία ταυτότητας». Πέραν αυτών, η αναγραφή του θρησκεύματος στα δελτία ταυτότητας παρέχει και έδαφος ενδεχόμενων διακρίσεων, δυσμενών ή ευμενών και ενέχει συνεπώς τον κίνδυνο προσβολής της θρησκευτικής ισότητας, που κατοχυρώνεται με τη θεμελιώδη διάταξη της παραγρ. 1 του άρθρου 13 του Συντάγματος». Στην απόφαση 2285/2001 επιβεβαιώνεται εξ' άλλου το αυτονόητο, ότι δηλαδή «το άρθρο 3, που άλλωστε εντάσσεται στο τμήμα Β' του πρώτου μέρους του Συντάγματος, που αφορά τις σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας του Συντάγματος, δεν επηρεάζει την άσκηση του κατοχυρούμενου με το άρθρο 13 ατομικού δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας, που περιλαμβάνεται στο δεύτερο μέρος του Συντάγματος με αντικείμενο τα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, ούτε εισάγει προνομιακή μεταχείριση υπέρ των Ορθόδοξων Χριστιανών κατά την άσκηση του δικαιώματος αυτού». Η διαπίστωση αυτή απαντούσε στους ισχυρισμούς του αιτούντος ότι εν όψει του άρθρου 3, «το Σύνταγμα παρέχει ειδικώς στους Έλληνες Ορθόδοξους Χριστιανούς το δικαίωμα να εκδηλώνουν και να αποδεικνύουν το θρήσκευμά τους, όταν το επιθυμούν, και με κρατικά έγγραφα και άρα και με τα δελτία ταυτότητας»!

δ) Η ανέγερση ή λειτουργία ναού ή ευκτήριου οίκου ετεροδόξων ή ετεροθρήσκων

Η ανέγερση ναού ή ευκτήριου οίκου ρυθμίζεται από το άρθρο 1 του α.ν. 1363/1938, όπως τροποποιήθηκε από το άρθρο 1 του α.ν. 1672/1939: «Δια την ανέγερσιν ή λειτουργίαν ναού οιοδήποτε δόγματος προαπαιτείται άδεια της οικείας αναγνωρισμένης εκκλησιαστικής αρχής και του υπουργείου θρησκευμάτων και εθνικής παιδείας, κατά τα δια βασιλικού διατάγματος, εκδιδόμενου προτάσει του υπουργού θρησκευμάτων και εθνικής παιδείας, ειδικώτερον καθορισθησόμενα [...]». Το άρθρο 1 του β.δ. της 20ής Μαΐου /2

Ιουνίου¹¹³ εξάλλου ορίζει ότι για την ανέγερση και λειτουργία ναών μη ορθοδόξων απαιτούνται ειδικότερα αίτηση πενήντα οικογενειών προς την οικεία εκκλησιαστική αρχή, με επικύρωση του γνησίου της υπογραφής των αρχηγών των οικογενειών από την αστυνομία (φυσικά το περί «αρχηγών των οικογενειών» θεωρείται καταργημένο ως αντίθετο στο άρθρο 4§2 Σ για την ισότητα των δύο φύλων) και γνωμοδότηση της αστυνομίας. **Ο δε υπουργός Παιδείας μπορεί να απορρίψει την αίτηση αν κρίνει ότι δεν συντρέχουν οι πραγματικοί λόγοι (ως πραγματικούς λόγους ορθό θα ήταν να ερμηνεύσουμε την «μεγάλην από υπάρχοντος ομοδόξου Ναού απόστασιν.) που επιβάλλουν την ανέγερση και τη λειτουργία νέου ναού. Για την ανέγερση και λειτουργία ευκτήριου οίκου¹¹⁴ ή θρησκευτικού εντευκτηρίου απαιτείται αίτηση στο υπουργείο παιδείας «δια του ποιμένου» της θρησκευτικής κοινότητας, αλλά ο υπουργός παιδείας έχει τη διακριτική ευχέρεια να κρίνει εάν συντρέχουν ουσιαστικοί λόγοι για τη χορήγηση της άδειας.**

¹¹³ 1. Διά την έκδοσιν της υπό της παρ. 1 του άρθρου 1 του Α. Νόμου υπ' αριθ. 1672/1939 προβλεπομένης άδειας προς ανέγερσιν ή λειτουργίαν Ναών, μη υπαγομένων εις τας διατάξεις της εκάστοτε κειμένης περί Ναών και εφημερίων της Ορθοδόξου Εκκλησίας της Ελλάδος Νομοθεσίας, απαιτούνται τα εξής:

α) αίτησις τουλάχιστον πενήντα οικογενειών κατά το μάλλον και ήττον προς αλλήλας γειτνιαζουσών και διαμενουσών εις περιφερειαν ήτις μεγάλην από υπάρχοντος ομοδόξου Ναού απόστασιν, εφ' όσον η εκπλήρωσις των θρησκευτικών αυτών καθηκόντων δυσχεραίνεται εκ της από υπάρχοντος Ναού αποστάσεως. Ο περιορισμός του αριθμού των πενήντα οικογενειών δεν ισχύει δια συνοικισμούς ή χωριά. β) Την αίτησιν αυτών υποβάλλουσιν αι οικογένειαι προς την οικείαν εκκλησιαστικήν αρχήν, υπογράφουσι δ' οι αρχηγοί των οικογενειών, σημειούντες και τας διευθύνσεις των κατοικιών αυτών. Αι υπογραφαί επικυρούνται διά την γνησιότητα αυτών υπό του εν τη περιφέρεια Αστυνομικού τμήματος, όπερ, μετ' επιτόπιον υπεύθυνον εξακρίβωσιν, βεβαιοί και ότι συντρέχουσιν οι λόγοι του προηγουμένου εδαφίου προς δεδεδεικτολογημένην έκδοσιν της απαιτουμένης άδειας. γ) Η οικεία Αστυνομική Αρχή αποφαινεται επί της αιτήσεως ητιολογημένης, μεθ' ο διαβιβάζει αυτήν μετά της γνώμης αυτής εις το Υπουργείον Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας, δυνάμενον να αποδεχθή την αίτησιν ή και να απορρίψη αυτήν, εάν κρίνη, ότι δεν συντρέχουσιν οι την ανέγερσιν ή λειτουργίαν νέου ναού επιβάλλοντες πραγματικοί λόγοι ή δεν ετηρήθησαν αι διατάξεις του παρόντος.

3. Διά την χορήγησιν άδειας ανεγέρσεως ή λειτουργίας ευκτηρίου οίκου ή θρησκευτικού εντευκτηρίου δεν έχουσιν εφαρμογήν, αι διατάξεις της παρ. 1 εδαφ. α και β του παρόντος, επαφιομένης εις το Υπουργείον Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας της κρίσεως, εάν συντρέχουσιν ουσιαστικοί λόγοι προς χορήγησιν της σχετικής άδειας. Προς τούτο οι ενδιαφερόμενοι υποβάλλουσι διά του ποιμένου αυτών αίτησιν εις το Υπουργείον Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας ενυπόγραφον, κεκυρωμένην ως προς το γνήσιον της υπογραφής υπό του Δημάρχου ή Προέδρου της Κοινότητος. Εν τη αιτήσει αναγράφονται και αι διευθύνσεις των κατοικιών των αιτούντων. Κατά τα λοιπά ισχύουσιν αι διατάξεις του εδαφ. γ της παραγρ. 4 του παρόντος άρθρου.

¹¹⁴ Βλ. ΑΠ 20/2001, ΠοινΧρον 2002, σ.403: «ως "ευκτήριος οίκος" νοείται, κατά την προαναφερθείσα διάταξη, ναός μικρού σχετικά μεγέθους, διαμορφωμένος σε ιδιωτικό ακίνητο και προορισμένος να λειτουργήσει ως τόπος λατρείας του Θεού από περιορισμένο κύκλο ανθρώπων, σε αντίθεση με τον "ναό", που είναι αφιερωμένος στη δημόσια λατρεία του Θεού από οποιαδήποτε πρόσωπα, χωρίς διάκριση. Ναός δε, κατά την κοινώς γνωστή έννοια του όρου, υπό την οποία προδήλως χρησιμοποιείται ο όρος αυτός και στην προαναφερθείσα διάταξη, είναι οικοδόμημα αφιερωμένο στη λατρεία Θεών.»

Είναι ξεκάθαρο ότι αυτή η νομοθεσία που χρονολογείται από τη μεταξική δικτατορία και η οποία επιφυλάσσει διαφορετική μεταχείριση στους πιστούς που δεν ανήκουν στην Ορθόδοξη Εκκλησία, θέτει περιορισμούς στη λατρεία, πέρα από αυτούς που επιτρέπει το Σύνταγμα, γιατί η έρευνα της διοίκησης δεν περιορίζεται στον έλεγχο της τήρησης των συνταγματικών οριοθετήσεων της ελευθερίας της λατρείας¹¹⁵. Δεν ελέγχεται μόνο αν οι αιτούντες ανήκουν σε γνωστή θρησκεία που δεν προσβάλλει με τη λατρεία της τα χρηστά ήθη και τη δημόσια τάξη, αλλά κρίνεται και η σκοπιμότητα (έλεγχος αριθμού πιστών και απόστασης από ομόδοξο ναό) της ανέγερσης και λειτουργίας, κάτι που συνιστά προφανή επέμβαση στην ελευθερία της λατρείας¹¹⁶. Η έρευνα για τη σκοπιμότητα της ανήκει αποκλειστικά στους ενδιαφερόμενους πιστούς¹¹⁷. Το μεγαλύτερο πρόβλημα που προκύπτει από τη νομοθεσία αυτή είναι ότι ο υπουργός έχει τη διακριτική ευχέρεια να απορρίψει το αίτημα αν κατά τη γνώμη του δε συντρέχουν ουσιαστικοί λόγοι λειτουργίας ή ανέγερσης του ευκτήριου οίκου, ενώ μπορεί ακόμα και να μην απαντήσει, καθώς δεν τίθεται κάποια προθεσμία. Η νομολογία βέβαια, διασώζοντας, κατά σε κάποιο βαθμό, τη συνταγματικότητα του α.ν. 1363/1938 και του β.δ. της 20ής Μαΐου /2 Ιουνίου έχει αποφανθεί ότι η αρμοδιότητα του υπουργού παιδείας είναι δέσμια, είναι δηλαδή υποχρεωμένος να δώσει την άδεια για την ανέγερση ή λειτουργία ευκτήριου οίκου, εφόσον πληρούνται οι προϋποθέσεις που θέτει ο νόμος¹¹⁸.

¹¹⁵ Από πολλούς θεωρείται αντισυνταγματικός και ο προληπτικός έλεγχος για τη συνδρομή των προϋποθέσεων του άρθρου 13§2 Σ (γνωστή θρησκεία, μη προσβολή δημόσιας τάξης και χρηστών ηθών) γιατί παραβιάζεται το «ακόλυτο» της λατρείας. Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, Ατομικά Δικαιώματα Α', 1991, σ.319, Κ. Χρυσόγονο, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, 2002, σ. 264, [Γ.Κτιστάκι](#), [Θρησκευτικές μειονότητες](#), ΤοΣ 2003. Ενδιαφέρουσα είναι η άποψη του Ι. Σαρμά, Κέντρο δικανικών μελετών (Επιμέλεια έκδοσης: Κ. Μπέης), Η Θρησκευτική ελευθερία, 1997, σ.348- 349 ότι θα πρέπει ο έλεγχος των προϋποθέσεων του άρθρου 13§2 να γίνεται άπαξ για κάθε θρησκεία. Με αυτό τον τρόπο όμως, ο όρος «γνωστή θρησκεία» γίνεται αντιληπτός ως «γνωστή στο κράτος θρησκεία». Η νομολογία πάντως δέχεται παγίως ότι προληπτικός έλεγχος πρέπει να γίνεται (ΑΠ 20/2001 (Ολομ.), «ΝΟΜΟΣ» (317093), ΠοινΧρον 2002 ,σ. 403, ΣτΕ 1444/1991, ΤοΣ 1991, σ.381 , ΣτΕ 4586/1995, «ΝΟΜΟΣ» (129816), ΣτΕ 5572/1996, «ΝΟΜΟΣ» (175715)).

¹¹⁶ Η νομολογία θεωρεί συνταγματικές τις τυπικές προϋποθέσεις που θέτει η νομοθεσία. Βλ. π.χ. ΣτΕ 6416/1995, «ΝΟΜΟΣ» (175965): «Η Διοίκηση, επομένως, νομίμως αρνείται την ικανοποίηση του αιτήματος, όταν ο αριθμός τους είναι, κατά κοινή πείρα, εντελώς ασήμαντος (βλ. ΣτΕ 2350/1990, 3590, 685/1987, 381/1980, 4636/1977, 1944/1971, 2362/1966 κ.ά) ή όταν οι ανάγκες τους, ενόψει και του αριθμού τους, μπορούν να εξυπηρετηθούν με την άσκηση της δημόσιας λατρείας σε διατιθέμενο από τους οπαδούς του ίδιου δόγματος στην περιοχή όμοιο χώρο (βλ. ΣτΕ 2350/1990, 3590, 1121 - 2, 685/1987, 4636/1977, 2264/1964 κ.ά)». Ακόμα και το ΕΔΔΑ έχει δεχτεί στην απόφαση *Μανουσάκης και λοιποί κατά Ελλάδος* -όπου η Ελλάδα καταδικάστηκε - (26.9.1996), Υ 1997, σ. 910, ότι οι τυπικές προϋποθέσεις που θέτει η νομοθεσία δεν αντίκεινται στο άρθρο 9 της ΕΣΔΑ.

¹¹⁷ Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, Ατομικά Δικαιώματα Α', 1991, σ.319.

¹¹⁸ Βλ. ΣτΕ 5572/1996, «ΝΟΜΟΣ» (175715). Εξάλλου και κατά την ΑΠ 20/2001, ΠοινΧρον 2002, σ. 403: «σύμφωνα με την ομόφωνη γνώμη του Δικαστηρίου, κατά το μέρος που το Υπουργείο

Αυτό πάντως που μας απασχολεί ιδιαίτερα στην ανέγερση ναού ή ευκτήριου οίκου μη ορθόδοξων σε σχέση με την επικρατούσα θρησκεία είναι η απαιτούμενη «άδεια της οικείας αναγνωρισμένης εκκλησιαστικής αρχής». Εφόσον θεωρήσουμε ότι «οικεία αναγνωρισμένη εκκλησιαστική αρχή» είναι ο επιχώριος μητροπολίτης της Ορθόδοξης Εκκλησίας¹¹⁹, είναι προφανές ότι η απαίτηση λήψης άδειας από εκπρόσωπο της επικρατούσας θρησκείας είναι προδήλως αντισυνταγματική, καταπατώντας κάθε έννοια θρησκευτικής ισότητας, αφού η επικρατούσα θρησκεία ασκεί εξουσία επί των άλλων¹²⁰. Και εδώ πάντως η νομολογία έχει παρέμβει διορθώνοντας κάπως τα πράγματα. Η απόφαση της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας 1444/1991 αναφέρει σχετικά «Η "άδεια" της "οικείας αναγνωρισμένης εκκλησιαστικής αρχής" που προβλέπεται από την πιο πάνω διάταξη, έχει το χαρακτήρα όχι εκτελεστής διοικητικής πράξεως, **αλλ' απλώς προπαρασκευαστικής-διαπιστωτικής ενέργειας** από το όργανο της Ανατολικής Ορθόδοξου Εκκλησίας, το οποίο βρίσκεται πιο κοντά στις τοπικές θρησκευτικές συνθήκες, η γνώμη του οποίου δεν δεσμεύει τον υπουργό Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων που έχει την αποφασιστική αρμοδιότητα για την ίδρυση ναού ή ευκτήριου οίκου (ΣτΕ 721/69). Αλλά και η απόφαση ΣτΕ 5572/1996 αναφέρει

Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας "δύνανται να αποδεχθεί ή να απορρίψει την αίτησιν εάν κρίνει ότι δεν συντρέχουσιν οι την ανέγερσιν ή λειτουργίαν του ευκτηρίου οίκου επιβάλλοντες, πραγματικοί λόγοι", η ρύθμιση αυτή συνιστά ανεπίτρεπτο περιορισμό της ελευθερίας της θρησκευτικής λατρείας που δεν συμβιβάζεται ούτε με το άρθρο 13 παρ. 1 και 2 του Συντάγματος ούτε με το άρθρο 9 παρ. 1 και 2 της ΕΣΔΑ. Διότι με τις ανωτέρω ειδικές διατάξεις παρέχεται στη διοίκηση διακριτική ευχέρεια, κατά την οποία η άδεια μπορεί να μη χορηγηθεί, όταν η διοίκηση κρίνει ότι η ανέγερση ή η θέση σε λειτουργία του ναού ή του ευκτήριου οίκου δεν εξυπηρετεί στη συγκεκριμένη περίπτωση πραγματική ανάγκη των υποβαλλόντων την αίτηση. Έτσι όμως εισάγεται για την άσκηση της ελευθερίας της λατρείας νέος περιορισμός, μη περιεχόμενος στις ανωτέρω διατάξεις του Συντάγματος και της ΕΣΔΑ και επομένως η προβλέπουσα την απόλυτη διακριτική ευχέρεια της διοικήσεως διάταξη του άρθρου 1 παρ. 1 εδ. γ' και παρ. 3 του εκτελεστικού ΒΔ της 20 Μαΐου/2 Ιουνίου 1939 κρίνεται ομοφώνως αντίθετη προς τις πιο πάνω διατάξεις του Συντάγματος και της ΕΣΔΑ».

¹¹⁹ Έτσι έχει ερμηνευτεί από την πράξη και από τα δικαστήρια (βλ. π.χ. ΣτΕ 1444/1991, ΤοΣ 1991, σ.381) η «οικεία αναγνωρισμένη εκκλησιαστική αρχή». Συμφωνούν και οι Κ. Χρυσόγονος, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, 2002, σ. 263, Π.Δ. Δαγτόγλου, Ατομικά Δικαιώματα Α', 1991, σ.319. Κατά τον Ι. Σαρμά, Κέντρο δικανικών μελετών (Επιμέλεια έκδοσης: Κ. Μπέης), Η Θρησκευτική ελευθερία, 1997, σ.344- 345, ο όρος υποδηλώνει τη θρησκευτική αρχή που αντιστοιχεί στη θρησκεία της οποίας οι πιστοί ζητούν άδεια ανέγερσης ή λειτουργίας ναού ή ευκτήριου οίκου. Η ερμηνεία αυτή βασίζεται στον προσδιορισμό «αναγνωρισμένη», που δεν ταυριάζει σε αρχή της επικρατούσας θρησκείας η οποία δεν αναγνωρίζεται, αλλά δημιουργείται από την κοσμική αρχή. Ακόμα, ο Ι. Σαρμάς δικαιολογεί τον προσδιορισμό «εκκλησιαστική» ως αντίστοιχο με την αναφορά του α.ν. 1363/1938 μόνο σε δόγματα και όχι σε θρησκείες. Θεωρεί δηλαδή ότι εκ παραδρομής, ο νομοθέτης χρησιμοποίησε τους στενότερους όρους δόγματα- εκκλησιαστική αρχή και όχι θρησκείες - ποιμαντική αρχή. Η άποψη αυτή δεν φαίνεται να έχει ιδιαίτερη απήχηση στην πράξη.

¹²⁰ Βλ. Κ. Χρυσόγονο, οπ. παρ.

ότι η Ορθόδοξη Εκκλησία απλά γνωμοδοτεί. Σε κάθε περίπτωση, ακόμα και η γνωμοδότηση της επικρατούσας θρησκείας (με την επιρροή που αυτή διαθέτει), στο μέτρο που αναμφίβολα επηρεάζει την απόφαση του υπουργού Παιδείας δεν μπορεί να θεωρηθεί σύμφωνη με το Σύνταγμα. Δεν είναι νοητό να εμπλέκεται σε ζητήματα απόλαυσης της ελευθερίας της λατρείας των μη ορθοδόξων η Εκκλησία, ιδιαίτερα καθώς, όπως είναι λογικό και θεμιτό, έχει αντικρουόμενα συμφέροντα με άλλες θρησκείες. Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου ανέφερε εξάλλου στην απόφαση *Μανουσάκης και λοιποί κατά της Ελλάδας* : «Ο αναγκαστικός νόμος αρ.1363/1938 καθώς και το βασιλικό διάταγμα της 20 Μαΐου/2 Ιουνίου 1939, που αφορά τους ναούς και τους ευκτήριους οίκους οι οποίοι δεν ανήκουν στην Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδος, επιτρέπουν μια **μεγάλη παρέμβαση των πολιτικών, διοικητικών και εκκλησιαστικών αρχών στην άσκηση της θρησκευτικής ελευθερίας**». Η θρησκευτική ισότητα επιτάσσει να μην εμπλέκεται καμία θρησκευτική αρχή, ούτε γνωμοδοτικά, στην ελευθερία της λατρείας των ατόμων που δεν υπάγονται στην πνευματική της «δικαιοδοσία».

Προφανώς, το νομικό καθεστώς της ανέγερσης ναών και ευκτήριων οίκων χρειάζεται αναθεώρηση. Η ισχύουσα νομοθεσία, που έχει επιβιώσει για περισσότερα από 65 χρόνια δεν ανταποκρίνεται στις σημερινές ανάγκες της πολυθρησκευτικής, πλέον, ελληνικής κοινωνίας. Είναι αναγκαίο η χώρα μας να σεβαστεί πλήρως το δικαιώματα, όσων διαμένουν σε αυτή, να λατρεύουν ανεμπόδιστα τους θεούς τους, μεριμνώντας βέβαια για την εναρμόνιση με τα χρηστά ήθη και τη δημόσια τάξη, όπως το Σύνταγμα επιτάσσει. Η Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου έχει προτείνει «την κατάργηση του άρθρου 1 παρ.1 και 3 του Β.Δ. της 20/2.6.1939 που ορίζει τις προϋποθέσεις για την έκδοση από τον Υπουργό Παιδείας και θρησκευμάτων της προβλεπόμενης άδειας προς ανέγερση ή λειτουργία ναών. Ως μοναδική προϋπόθεση θα έπρεπε να διατηρηθεί η πολεοδομική άδεια με τον όρο του σεβασμού της αρχής της ισότητας στην άσκηση της θρησκευτικής ελευθερίας»¹²¹.

¹²¹ [Προτάσεις για θέματα Θρησκευτικής Ελευθερίας](#) (1-3-2001), ΤοΣ 2001

ε)Ο θρησκευτικός όρκος

Όπως είδαμε παραπάνω, η δια νόμου επιβολή θρησκευτικού όρκου ως κανόνα είναι αντισυνταγματική. Στην καθιέρωση του θρησκευτικού όρκου είναι ενδιαφέρον ότι η Ορθόδοξη Εκκλησία όχι μόνο δεν συνετέλεσε, αλλά διατηρούσε σοβαρές επιφυλάξεις Είναι άλλωστε ξεκάθαρο ότι η χριστιανική διδασκαλία είναι αντίθετη με την επιβολή όρκου με επίκληση του θείου¹²². Ορμώμενος όμως, από την αναγνώριση της επικρατούσας θρησκείας, ο νομοθέτης ορίζει στην ποινική δικονομία ότι «Ο μάρτυρας οφείλει να ορκιστεί βάζοντας το χέρι του επάνω στο ιερό Ευαγγέλιο» (ΚΠΔ 218§1). Έτσι, ο μάρτυρας είναι υποχρεωμένος αν δεν είναι ορθόδοξος να αποκαλύψει την θρησκευτική του συνείδηση είτε για να ορκιστεί σύμφωνα με τον τύπο της θρησκείας του είτε για δώσει πολιτικό όρκο αν η θρησκεία του δεν επιτρέπει τον θρησκευτικό όρκο ή αν δεν πρεσβεύει κάποια θρησκεία (ΚΠΔ 220§2¹²³). Αλλά και οι ορθόδοξοι, κατά τη διατύπωση των νόμων φαίνεται να είναι υποχρεωμένοι, σε κάθε περίπτωση, να δώσουν θρησκευτικό όρκο, κάτι σωστά που η νομολογία έχει χαρακτηρίσει αντισυνταγματικό¹²⁴. Για να εναρμονισθεί ο ΚΠΔ με το άρθρο 13§1 του Συντάγματος, θα πρέπει να δεχτούμε ότι όλοι να έχουν δικαίωμα δόσης πολιτικού όρκου, χωρίς να χρειάζεται να αιτιολογήσουν γιατί ο θρησκευτικός όρκος αντίκειται στην θρησκευτική τους συνείδηση. Μόνο κατ' αυτόν τον τρόπο δεν χρειάζεται να αποκαλυφθεί η θρησκευτική συνείδηση των μαρτύρων. Το πρόβλημα του όρκου στην ποινική δικονομία θα έλυνε

¹²² Βλ. Γ. Πρίντζιπα, Κέντρο δικανικών μελετών (Επιμέλεια έκδοσης: Κ. Μπέης), Η Θρησκευτική ελευθερία, 1997, σ. 299 επ.: «Η Καινή Διαθήκη, απαγορεύει εντελώς τον όρκο: «εγώ δε λέγω υμίν μη ομόσαι όλως(...) έστω δε ο λόγος υμών ναι, ναι, ου, ου, το δε περισσόν τούτων εκ του πονηρού εστί» (Ματθ. 5,34-37), αλλά και η διδασκαλία των Πατέρων ήταν αντίθετη με την ορκοδοσία. Έτσι, το Οικουμενικό Πατριαρχείο απέστειλε το 1849 Εγκύκλιο Επιστολή προς τις απανταχού Εκκλησίες, με την οποία κρατούσε εχθρική στάση απέναντι στον όρκο, με αφορμή την εκφρασθείσα υπέρ του όρκου άποψη του Θεόκλητου Φαρμακίδη. Βλ. εξέλλου ΠλημμΜυτιλ 64/1997, ΠοινΧρον 1999, σ.479: «Η δια νόμου επιβολή όρκου σε ορθοδόξους είναι αντισυνταγματική. Ομοίως επιτρέπουν σε ορθοδόξους την άρνηση δόσης θρησκευτικού όρκου ΔΕφΑθ 2088/1988, ΔΔίκη 1989, σ.832, ΣτΕ 2601/1998, ΤοΣ 1999, σ.610: «Αν ένα πρόσωπο καλείται να δώσει θρησκευτικό όρκο και δηλώνει ενώπιον της αρμόδιας αρχής ότι κωλύεται για λόγους θρησκευτικούς, δικαιούται αντί θρησκευτικού όρκου να δώσει, επικαλούμενο την τιμή και την συνείδησή του, ισότιμο, με τον όρκο, σχετική διαβεβαίωση, για το συγκεκριμένο ζήτημα, έστω και αν δεν προβλέπεται κάτι τέτοιο».

¹²³ Η ρύθμιση αυτή του ΚΠΔ φανερώνει δυσπιστία προς όσους επικαλούνται αθεΐα : «αν εκείνος που ανακρίνει ή το δικαστήριο **πειστεί** ύστερα από σχετική δήλωση του μάρτυρα ότι αυτός δεν πιστεύει σε καμιά θρησκεία». Δεν αρκεί μόνο να δηλώσει ο μάρτυρας άθεος, αλλά πρέπει και να πείσει γι' αυτό. Η αντισυνταγματικότητα είναι πρόδηλη: κανείς δεν οφείλει να λογοδοτεί για τη συνείδησή του.

¹²⁴ ΠλημμΜυτιλ 64/1997, ΠοινΧρον 1999, σ.479, ΕφΘεσ 3269/1989, Αρμενόπουλος 1990, σ.666.

οριστικά η θέσπιση του πολιτικού όρκου ως κανόνα, με προαιρετικό τον θρησκευτικό όρκο. Είναι πάντως ενθαρρυντικό ότι ο ΚΠολΔ έχει ήδη αναρμονισθεί με τη θρησκευτική ελευθερία, αφού ο μάρτυρας είναι ελεύθερος να επιλέξει μεταξύ θρησκευτικού και πολιτικού όρκου (άρθρο 408§1 ΚΠολΔ όπως τροποποιήθηκε με το άρθρο 14§8 ν.2915/2001).

Ο θρησκευτικός όρκος συναντάται και στο Σύνταγμα: Στο άρθρο 33§2, σχετικά με τον όρκο του Προέδρου της Δημοκρατίας και στο άρθρο 59, σχετικά με τον όρκο των βουλευτών. Από τη διατύπωση του Συντάγματος φαίνεται ότι ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας μπορεί να είναι μόνο χριστιανός (όχι αναγκαστικά ορθόδοξος) , αφού ο όρκος του γίνεται «εις το όνομα της Αγίας και Ομοουσίου και Αδιαιρέτου Τριάδος»¹²⁵. Θα ήταν παράδοξο όμως, να δεχτούμε ότι Πρόεδρος της Δημοκρατίας δεν μπορεί να γίνει κάποιος άθεος, άθρησκος, ετερόδοξος ή ετερόθρησκος. Μία τέτοια ερμηνεία δεν συμβιβάζεται συστηματικά με τα υπόλοιπα άρθρα του Συντάγματος, και ειδικά τα άρθρα 4§1 και 13§1 (που είναι κατά το άρθρο 110 Σ θεμελιώδη, μη υποκείμενα σε αναθεώρηση), ενόψει του γεγονότος ότι δεν προβλέπεται ρητά στα προσόντα εκλογιμότητας (άρθρο 31 Σ) ότι ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας πρέπει να είναι χριστιανός¹²⁶, αλλά και επειδή δεν οφείλει να προστατεύει την επικρατούσα θρησκεία (όπως όφειλε ο ανώτατος άρχων στα προηγούμενα Συντάγματα)¹²⁷. Ας μην ξεχνάμε ότι η επίκληση στην Αγία Τριάδα γίνεται για λόγους παράδοσης, όπως άλλωστε και στο προοίμιο του Συντάγματος¹²⁸. Συνεπώς, θα μπορούσαμε να δεχτούμε την αντικατάσταση του επικλητικού μέρους του όρκου του, με επίκληση της τιμής και της συνείδησης, τουλάχιστον ad hoc, για

¹²⁵ Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, Ατομικά Δικαιώματα Α', 1991, σ.315.

¹²⁶ Οπότε δεν θα μπορούσε να τεθεί θέμα ερμηνείας. Αντισυνταγματική διάταξη του Συντάγματος δεν νοείται (Βλ. Δ. Τσάτσο, Συνταγματικό Δίκαιο, Β', 1993, σ. 44 επ.), αν και δεν μπορούμε να μη λάβουμε υπόψη τη διάκριση μεταξύ θεμελιωδών και αναθεωρήσιμων διατάξεων.

¹²⁷ Αλλά βλ. Λοβέρδο, Προσηλυτισμός, 1986, σ.25: «Εμμεσα προστίθεται η υποχρέωση ομολογίας της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης στις προϋποθέσεις εκλογιμότητας του ανώτατου άρχοντα». Αντίθετα, [Τρωϊάνος, Ελευθερία Θρησκευτικής Συνείδησης και Επικρατούσα Θρησκεία](#): «δεν μπορεί να στηριχτεί σε ένα τέτοιο έμμεσο στοιχείο, όπως είναι το κείμενο του όρκου, μία βάνουση προσβολή του δικαιώματος της θρησκευτικής ισότητας».

¹²⁸ Για τους λόγους που εξυπηρετούσε η επίκληση στην Αγία Τριάδα βλ. την αγόρευση του Προέδρου της Β' Υποεπιτροπής κατά την ψήφιση του Συντάγματος του 1975, Πρακτικά των Συνεδριάσεων των Υποεπιτροπών της επί του Συντάγματος 1975 Κοινοβουλευτικής Επιτροπής, σ.409: « Κατ' αρχήν, ως προς το θέμα του γενικού τίτλου, της επικλήσεως δηλαδή του ονόματος της Ομοουσίου και Αδιαιρέτου Τριάδος, ενώ συμφωνώ ότι **δεν έχει θέσιν εις σύγχρονον Σύνταγμα**, νομίζω ότι κατά τας ώρας αυτάς τας κρίσιμους θα ήτο παρακεκινδυνευμένη η αφάιρεςίς του, διότι θα αποτελούσε έναυσμα καταγίδος, θα έλεγον μέσα εις το χριστεπώνυμον πλήρωμα... **θα εδημιουργείτο σάλος εάν την απηλείφαμεν...**»

κάθε Πρόεδρο που δεν είναι χριστιανός ορθόδοξος. Δεν είναι δυνατόν ο τύπος ενός όρκου που ορίζει το Σύνταγμα να υπονομεύσει την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και τα πολιτικά δικαιώματα των μη-χριστιανών. Στο άρθρο 59§1 Σ, για τον όρκο των βουλευτών, επαναλαμβάνεται ,όπως στα άρθρα 3 και 33§2, η επίκληση στο όνομα της Αγίας Τριάδας. Στην περίπτωση όμως των βουλευτών, υπάρχει ρύθμιση στην β' παράγραφο του άρθρου 59 για τους ετερόδοξους και τους ετερόθρησκους, οι οποίοι ορκίζονται σύμφωνα με τον τύπο της θρησκείας τους ή του δόγματος τους. Το πρόβλημα που προκύπτει είναι ότι δεν υπάρχει ρύθμιση για τους άθεους, τους άθρησκους, αυτούς που η θρησκεία τους δεν επιτρέπει τον όρκο και αυτούς που δεν θέλουν να αποκαλύψουν τη θρησκευτική τους συνείδηση. Και εδώ, η λύση που θα πρέπει να δώσουμε είναι ανάλογη με την περίπτωση του Προέδρου, έχοντας επιπροσθέτως υπόψη ότι δεν είναι δυνατόν οι εκπρόσωποι του λαού να είναι υποχρεωμένοι να πρεσβεύουν ορισμένη θρησκεία. Με επίκληση των θεμελιωδών άρθρων 13§1 και 4§1, θα πρέπει να δοθεί δυνατότητα σε όσους βουλευτές επιθυμούν, να δώσουν όρκο με επίκληση της τιμής και της συνείδησής τους¹²⁹. Πάντως, στην περίπτωση του όρκου των βουλευτών είναι γνωστό ότι παραδοσιακά οι περισσότεροι βουλευτές της Αριστεράς αρνούνται να επικαλεστούν την Αγία Τριάδα στον όρκο, χωρίς βέβαια καμία συνέπεια, το θέμα είναι λοιπόν περισσότερο συμβολικό, παρά ουσιαστικό. Σαφώς, σε μία μελλοντική αναθεώρηση, εφόσον χάθηκε η ευκαιρία το 2001, θα πρέπει να προσαρμοστούν τα άρθρα 33 και 59 Σ στο φιλελεύθερο πνεύμα που διέπει το Σύνταγμα ως σύνολο.

¹²⁹ Βλ. Δ. Τσάτσο, *Συνταγματικό Δίκαιο*, Β', 1993, σ. 249 επ, Κ. Μαυριά, *Συνταγματικό Δίκαιο* 2002, σ.623 επ. Με τη λύση αυτή συμφωνούσε από το 1972 και ο Α.Μαρίνος, *Η θρησκευτική ελευθερία*, 1972, σ. 258 «Θα πρέπει νομίζω να γίνει δεκτόν ότι ο εν λόγω βουλευτής δικαιούται να αξιώσει όπως του επιτραπή και προβή εις δήλωσιν επικαλούμενος την τιμήν και την συνείδησιν του...Απορρέει – τούτο- ευθέως εκ των περι θρησκευτικής ελευθερίας διατάξεων του Συντάγματος».

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Το ερώτημα λοιπόν που καλούμαστε να απαντήσουμε στο τέλος αυτής της εργασίας είναι το εξής: Τελικά μπορεί να συμβιβαστεί η αναγνώριση επικρατούσας θρησκείας με την απόλυτη προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας και της θρησκευτικής ισότητας; Είναι νομίζουμε ξεκάθαρο ότι κάτι τέτοιο είναι εφικτό, αλλά μόνο υπό την προϋπόθεση ότι η επικρατούσα θρησκεία δεν θα επιδιώκει να διαθέτει περισσότερα προνόμια από αυτά που της αναγνώριζε ο συντακτικός νομοθέτης του 1975. Δεν θα χρειαστεί καμία αλλαγή στο άρθρο 3 του Συντάγματος στο μέλλον, εφόσον το άρθρο περί σχέσεων Εκκλησίας και Κράτους δεν χρησιμοποιηθεί ως δούρειος ίππος για την επιβολή περιορισμών στην θρησκευτική ελευθερία των μη ορθοδόξων, εφόσον δηλαδή γίνει κατανοητό ότι η ύπαρξη επικρατούσας θρησκείας δεν πρέπει, σε ένα φιλελεύθερο κράτος, σε καμία περίπτωση να επηρεάζει το δικαίωμα των πολιτών να απολαμβάνουν στο μέγιστο βαθμό την ελευθερία να πιστεύουν και να λατρεύουν τον Θεό τους χωρίς να λογοδοτούν σε κανένα,

Υπό τις παρούσες συνθήκες όμως φαντάζει δύσκολο να συνειδητοποιηθεί στην ελληνική κοινωνία ότι η αναγνώριση επικρατούσας θρησκείας αποτελεί για την Ορθοδοξία όχι δύναμη παρέμβασης, επιβολής και κυριαρχίας αλλά τίτλο τιμής ως ένδειξη ευγνωμοσύνης εκ μέρους της Πολιτείας για την σημαντική προσφορά της Εκκλησίας προς το Έθνος. Έτσι, ο χωρισμός Εκκλησίας και Κράτους είναι η μοναδική εγγύηση για την αποτελεσματική προάσπιση της θρησκευτικής ελευθερίας. Εξάλλου έχει ειπωθεί ότι η Εκκλησία έχει τέτοια απήχηση, ώστε η κρατική συνδρομή δεν της χρειάζεται. Τι έχει άλλωστε να φοβηθεί η Εκκλησία από την εκκοσμίκευση του κράτους; Ένας κοινωνικός θεσμός με τόσο μεγάλη επιρροή στην κοινωνία παραμένει ακλόνητος, όποια και αν είναι η στάση της Πολιτείας, απέναντί του. Αρκεί λοιπόν η Εκκλησία να εμπιστευτεί τις δυνάμεις της και να απαλλαγεί από κρατικά δεκανίκια...

ΠΕΡΙΛΗΨΗ – SUMMARY

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΚΡΑΤΟΥΣΑ ΘΡΗΣΚΕΙΑ

Η έννοια της θρησκευτικής ελευθερίας και η σχέση της με την ανεξιθρησκεία. Η θρησκευτική συνείδηση, η λατρεία και οι λοιπές μορφές θρησκευτικής δράσης, όπως προστατεύονται από το Σύνταγμα (άρθρο 13 Σ) και την ΕΣΔΑ (άρθρο 9). Οι σχέσεις Θρησκείας και Κράτους διαχρονικά και υπό το ισχύον συνταγματικό καθεστώς. Η ορθή ερμηνεία του όρου «επικρατούσα θρησκεία» είναι διαπιστωτική, ώστε να μην επηρεάζεται η θρησκευτική ελευθερία. Η συνύπαρξη επικρατούσας θρησκείας και θρησκευτικής ελευθερίας, δημιουργεί παρόλα αυτά αρκετά προβλήματα και οδηγεί πολλές φορές σε πλημμελή προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας των μη ορθοδόξων.

RELIGIOUS LIBERTY AND ESTABLISHED RELIGION

The meaning of religious liberty and its connection with religious tolerance. The religious conscience, the worship and other forms of religious activity, as protected by the Greek Constitution (article 13) and the European Convention for the Human Rights (article 9). The relations between Religion and State over the ages and their contemporary regulation in the Greek Constitution. The correct interpretation of the term “established religion” is solely honorary, so as not to affect the religious freedom. However, the coexistence of established religion and religious liberty provokes some problems and leads to the defective protection of the religious freedom, as far as non-orthodox are concerned.

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

Συμβούλιο της Επικρατείας

- ΣτΕ 721/69 (Ολομ.), Αποφάσεις ΣτΕ 1969, σ. 939, Υπόθεση Δαμαλά Νάξου.
- ΣτΕ 4079/1976(Τμ. Γ'), ΤοΣ 1977, σ.157, «Μάθημα Σαββάτου για τους Αντβεντιστές της εβδόμης ημέρας».
- ΣτΕ 706/1977(Ολομ.), ΤοΣ 1977 σ.643, «Μάθημα Σαββάτου για τους Αντβεντιστές της εβδόμης ημέρας».
- ΣτΕ 4045/1983, ΤοΣ 1983, σ. 634, Υπόθεση διορισμού ιερέα σε δημόσια θέση.
- ΣτΕ 3533/1986, ΤοΣ 1987, σ.126, Υπόθεση Χιλιάστριας φιλόλογου
- ΣτΕ 194/1987 , ΝοΒ 1987, σ. 607, Υπόθεση άθεου φοιτητή θεολογίας.
- ΣτΕ 160/1990, ΝοΒ 1991, σ. 142 , Υπόθεση Μουσουλμάνας που ζητά την ελληνική ιθαγένεια.
- ΣτΕ 1444/1991, ΤοΣ 1991, σ.381, Ησυχαστήριο των Παλαιοημερολογιτών.
- ΣτΕ 3356/1995, ΤοΣ 1996, σ. 506, Υπόθεση μαθητή που αρνήθηκε να απαγγείλει προσευχή.
- ΣτΕ 4586/1995, «ΝΟΜΟΣ» (129816),Υπόθεση αδειας λειτουργίας ευκτήριου οίκου της Αποστολικής Εκκλησίας του Χριστού, στο Ψυχικό.
- ΣτΕ 6416/1995, «ΝΟΜΟΣ» (175965) , Ευκτήριος οίκος της Αποστολικής Εκκλησίας του Θεού στον Κορινό Πιερίας.
- ΣτΕ 5572/1996, «ΝΟΜΟΣ» (175715) , Υπόθεση άδειας λειτουργίας ευκτήριου οίκου της Ελευθέρας Αποστολικής Εκκλησίας Πεντηκοστής στο Ν. Κορδελιό.
- ΣτΕ 2176/1998, ΤοΣ 1998, σ. 802, Προσφυγή μητέρας για τις ώρες διδασκαλίας των θρησκευτικών.
- ΣτΕ 2601/1998, ΤοΣ 1999, σ.610, Ορκωμοσία φοιτητή θεολογίας
- [ΣτΕ 2285/2001\(Ολομ.\), Υπόθεση ταυτοτήτων](#)

Άρειος Πάγος

- ΑΠ 1326/1948, «Θέμις» 1949, σ.155, Ο προσηλυτιστής πατέρας.
- ΑΠ 59/1956 (Ολομ.), ΝοΒ 1956, σ. 736, προσηλυτισμός με θύματα ιερείς.
- ΑΠ 165/56, ΠοινΧρον 1956 σ.374, χιλιαστικά δωρεάν βιβλία.
- ΑΠ 612/1974, ΝοΒ 1975, σ.168, Προσηλυτισμός τέκνου από Χιλιάστρια μητέρα.
- ΑΠ 997/75, ΠοινΧρον 1976, σ.391, χιλιαστής προσηλυτίζει μικροπωλητή.
- ΑΠ 238/79, ΠοινΧρον 1979, σ.463, υπόθεση χιλιαστή προσηλυτιστή του Ναυπλίου.
- ΑΠ 728/1983, ΠοινΧρον 1983, σ. 937, Υπόθεση προσηλυτίζουσας μητέρας.
- ΑΠ 704/1988, ΤοΣ 1989, σ. 307, Υπόθεση Κοκκινάκη
- ΑΠ 480/1992, ΕλλΔνη 1992, σ.1573, Μητέρα συνεργός στον προσηλυτισμό των παιδιών της.
- ΑΠ 20/2001 (Ολομ. Ποιν.), ΠοινΧρον 2002, σ. 403, Υπόθεση παράνομης λειτουργίας ευκτήριου οίκου βουδιστών.

Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

- ΕΔΔΑ 23.6.1993, Hoffman κατά Αυστρίας, Α 255-C, παρ. 36.
- ΕΔΔΑ 25.5.1993, Κοκκινάκης κατά Ελλάδος, serie A, αρ.260-A.
- ΕΔΔΑ 26.9.1996, Μανουσάκης και λοιποί κατά Ελλάδος, Υ 1997, σ.

910

Εφετεία

- ΔιοικΕφΑθ 2088/1988, ΔΔίκη 1989, σ.832, Άρνηση ορθόδοξου αστυνομικού να δώσει θρησκευτικό όρκο.
- ΔιοικΕφΑθ 1190/1987, ΤοΣ 1988, σ. 723, Υπόθεση θρησκευτικού σωματείου «Διεθνής Ένωσης δια την συνειδητοποίηση του Κρίσνα».
- ΕφΘεσ 3269/1989, Αρμενόπουλος 1990, σ.666, Άρνηση ορθοδόξου να δώσει θρησκευτικό όρκο

Λοιπά ελληνικά δικαστήρια

- ΜονΠρωτΠειρ 334/1973, ΝοΒ 1974, σ. 697, Παλαιοημερολογίτισσα μητέρα, χιλιαστής πατέρας.
- ΕιρΠατρ 261/83, ΤοΣ 9, 646, Υπόθεση ερανικής προσφοράς υπέρ του ναού Αγ. Ανδρέα Πατρών.
- ΜονΠρωτΗρ 245/1986, ΑρχΝομ 1986, σ.125, Χιλιάστρια μητέρα.
- ΠλημΧαν 172/86, ΠοινΧρον 37, σ.118, Χιλιαστές Προσηλυτιστές στα Χανιά.
- ΠλημμΛαρ 183/1994, Υπεράσπιση 1995, σ.1176, Διανομή εντύπων θρησκευτικού περιεχομένου.
- ΠολΠρωτΘεσ 16584/1994, Αρμ. 1995, σ. 751, Σωματείο με σκοπό τη διάδοση της επιστήμης της Γιόγκα.
- ΜονΠρωτΘεσ (Ασφ. Μ.) 1080/1995, Αρμ.1995, σ.1160, Υπόθεση χιλιάστριας μητέρας που διεκδικεί τη γονική μέριμνα.
- ΠλημμΜυτιλ 64/1997, ΠοινΧρον 1999, σ. 479, Άρνηση ορθοδόξου να δώσει θρησκευτικό όρκο.
- ΜονΔιοικΠρωτΘεσ 1064/1998, ΔτΑ 2000, σ. 705, Φοροαπαλλαγές της Ορθόδοξης Εκκλησίας.

Παραθέτουμε ακόμα ολόκληρες, τρεις αποφάσεις σταθμούς : Τις αποφάσεις ΕΔΔΑ 25.5.1993, Κοκκινάκης κατά Ελλάδος, serie A, αρ.260-A σε ελληνική μετάφραση, ΣτΕ 2285/2001 για την υπόθεση των ταυτοτήτων και ΣτΕ 3356/1995 για το μαθητή που αρνήθηκε να απαγγείλει προσευχή:

- **Προσφυγή Κοκκινάκη κατά της Ελλάδος, 25 Μαΐου 1993, Series A, No 260-A.**

Ιστορικό

Ο Μ.Κ. (εφ' εξής "ο αιτούμενος") κρίθηκε απ' το Τριμελές Πλημμελειοδικείο Λασηθίου στις 20.3.86 και στη συνέχεια από το Εφετείο Κρήτης στις 17.3.87 ως ένοχος παραβάσεως του άρθρου 4 του Α.Ν. 1363/1938, όπως αντικαταστάθηκε από το άρθρο 2 του Α.Ν. 1672/1939, το οποίο τιμωρεί με ποινή φυλακίσεως και χρηματικό πρόστιμο τον προσηλυτισμό.

Σύμφωνα με όσα γίνονται δεκτά στις αποφάσεις των ως άνω δικαστηρίων, ο αιτούμενος "ανήκων εις την αίρεσιν των μαρτύρων του Ιεχωβά και προς τον σκοπόν διαδόσεως των θρησκευτικών δοξασιών της αιρέσεως αυτής επισκέφθηκε στις 2.3.1986 στη Σητεία Λασηθίου Κρήτης την χριστιανή ορθόδοξη Γ. σύζυγο Ν.Κ. και αφού της δήλωσε ότι της φέρνει ευχάριστα νέα της ζήτησε επιμόνως και πέτυχε να εισέλθει στην κατοικία της. Εκεί αρχικώς ανέπτυξε σ' αυτήν διάφορες άσχετες απόψεις για τον πολιτικό Πάλμε και τα ειρηνιστικά θέματα, ακολούθως έβγαλε ένα βιβλία με δοξασίες της πιο πάνω θρησκευτικής αιρέσεως και διάβαζε απ' αυτό περικοπές σχετικώς με την Αγία Γραφή, τις οποίες ανέλυε εντέχνως και με τρόπο που η παραπάνω ορθόδοξη χριστιανή δεν είχε πλήρη εποπτεία, προσφέροντας ταυτοχρόνως σ' αυτήν διάφορα παρομοίου περιεχομένου βιβλία και καταχρώμενος της απειρίας της στα δογματικά και εκμεταλλευόμενος την πνευματικήν της αδυναμίαν προσπάθησε με φορτικότητα, παροτρύνοντάς την προς τούτο, να πετύχει άμεσα και έμμεσα τη μεταβολή της θρησκευτικής της συνειδήσεως".

Η αίτηση αναιρέσεως του αιτουμένου απερρίφθη στις 22.4.88 από τον Άρειο Πάγο, ο οποίος έκρινε, πρώτον, ότι η διάταξη του άρθρου 4 του Α.Ν. 1363/38 συμβιβάζεται απόλυτα με το άρθρο 13 του Συντάγματος, με το οποίο αναγνωρίζεται ως απαραβίαστη η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και, δεύτερον, ότι το Εφετείο "αφ' ενός περιέλαβε την απαιτούμενη ειδική και εμπειριστατωμένη αιτιολογία και αφ' ετέρου δεν ερμήνευσε ψευδώς ούτε προέβη σε εσφαλμένη και αντικείμενη στο Σύνταγμα εφαρμογή των διατάξεων (του άρθρου 4 του Α.Ν. 1363/38)".

Έχοντας εξαντλήσει τα εσωτερικά ένδικα μέσα, ο αιτούμενος προσέφυγε στα όργανα της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, επικαλούμενος το άρθρο 7 που απαγορεύει την αναδρομική εφαρμογή των ποινικών νόμων, το άρθρο 9 που κατοχυρώνει το δικαίωμα στην ελευθερία σκέψεως, συνειδήσεως και θρησκείας, το άρθρο 10 που κατοχυρώνει το δικαίωμα στην ελευθερία της εκφράσεως και το άρθρο 14 που απαγορεύει τη διακριτική μεταχείριση κατά την απόλαυση των κατοχυρωμένων στη Σύμβαση δικαιωμάτων. Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου έκρινε την προσφυγή ως παραδεκτή στις 7.12.90. Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου εξέδωσε στις 25.8.93 την ακόλουθη απόφαση.

Η Απόφαση

.....

I. Εικαζόμενη παραβίαση του άρθρου 9 ΕυρΣΔΑ

.....

A. Γενικές αρχές

31. Η ελευθερία της σκέψεως, συνειδήσεως και θρησκείας, που κατοχυρώνει το άρθρο 9, είναι ένα από τα θεμέλια μιας δημοκρατικής κοινωνίας, κατά την έννοια της Συμβάσεως. Είναι, στη θρησκευτική της διάσταση, ένα από τα πλέον ζωτικά στοιχεία τα οποία διαμορφώνουν την ταυτότητα των πιστών και την αντίληψή τους για τη ζωή, αποτελεί όμως πολύτιμο απόκτημα και για τους άθεους, τους αγνωκιστές, τους σκεπτικιστές και τους αδιαφορούντες. Απ' αυτήν εξαρτάται ο πλουραλισμός ο οποίος έχει κατακτηθεί με αγώνες ανά τους αιώνες και ο οποίος είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με τη δημοκρατική κοινωνία.

Παρ' όλο που η θρησκευτική ελευθερία είναι ζήτημα που αφορά πρωταρχικώς τη συνείδηση του ατόμου, απ' αυτήν απορρέει, ανάμεσα σε άλλα, και η ελευθερία "εκδηλώσεως της θρησκείας (εκάστου)". Η μαρτυρία της πίστεως με λόγια και έργα συνδέεται στενά με την ύπαρξη θρησκευτικών πεποιθήσεων.

Σύμφωνα με το άρθρο 9, η ελευθερία εκδηλώσεως της θρησκείας εκάστου δεν ασκείται μόνο συλλογικά "δημόσια" και εντός του κύκλου των ομοδόξων του. Μπορεί επίσης να ασκείται "μεμονωμένως" και "κατ' ιδίαν". Επιπλέον περιλαμβάνει κατ' αρχήν και το δικαίωμα να προσπαθεί κανείς να πείσει το γείτονά του, δια "της διδασκαλίας" παραδείγματος χάριν. Χωρίς άλλωστε την αναγνώριση του δικαιώματος αυτού, "η ελευθερία αλλαγής της θρησκείας ή των πεποιθήσεων", που κατοχυρώνει το άρθρο 9, θα έμενε πιθανότατα κενό γράμμα.

32. Ανάλογη με το άρθρο 9 πρόβλεψη γίνεται και στο άρθρο 13 του Ελληνικού Συντάγματος, το οποίο ορίζει ότι η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη και ότι κάθε γνωστή θρησκεία θα ασκείται ελεύθερα. Οι Μάρτυρες του Ιεχωβά, σύμφωνα με τα ανωτέρω, αναγνωρίζονται ως "γνωστή θρησκεία" και απολαμβάνουν τα πλεονεκτήματα που απορρέουν από το καθεστώς αυτό όσον αφορά την τήρηση (των θρησκευτικών τύπων).

33. Ο θεμελιώδης χαρακτήρας των δικαιωμάτων που είναι κατοχυρωμένα στην πρώτη παράγραφο του άρθρου 9 προκύπτει και από τον τρόπο με τον οποίο

είναι διατυπωμένη η παράγραφος που προβλέπει τη δυνατότητα περιορισμού αυτών.

Σε αντίθεση με τη δεύτερη παράγραφο των άρθρων 8, 10 και 11, στην οποία προβλέπεται η δυνατότητα περιορισμού όλων των δικαιωμάτων που είναι κατοχυρωμένα στην πρώτη παράγραφο αυτών των άρθρων, στη δεύτερη παράγραφο του άρθρου 9 προβλέπεται η δυνατότητα περιορισμού μόνον της "ελευθερίας εκδηλώσεως της θρησκείας ή των πεποιθήσεων εκάστου". Με την πρόβλεψη αυτή η διάταξη θεωρεί θεμιτή την ενδεχόμενη θέσπιση περιορισμών της εν λόγω ελευθερίας προκειμένου να συμβιβασθούν τα συμφέροντα των διαφόρων ομάδων και να εξασφαλισθεί ο σεβασμός των πεποιθήσεων όλων σε δημοκρατικές κοινωνίες στις οποίες συνυπάρχουν περισσότερες θρησκείες.

34. Σύμφωνα με την κυβέρνηση, τέτοιου είδους περιορισμοί απαντώνται στην ελληνική έννομη τάξη. Το άρθρο 13 του Συντάγματος του 1975 απαγορεύει τον προσηλυτισμό αναφορικά με όλες αδιακρίτως τις θρησκείες, η διατήρηση δε του άρθρου 4 του Α.Ν. 1363/38, που εξόπλισε με ποινικές κυρώσεις αυτή την απαγόρευση, κρίθηκε αναγκαία από σειρά διαδοχικών δημοκρατικών κυβερνήσεων, παρ' όλες τις ιστορικές και πολιτικές του καταβολές. Μοναδικός σκοπός της εν λόγω διατάξεως είναι η προστασία των πεποιθήσεων εκάστου από δραστηριότητες που υπονομεύουν την αξιοπρέπεια και προσωπικότητά του.

35. Το Δικαστήριο θα περιορισθεί στο μέτρο του δυνατού στην εξέταση των ζητημάτων που εγείρονται στο πλαίσιο της συγκεκριμένης προσφυγής που εκκρεμεί ενώπιόν του. Παρ' όλα αυτά οφείλει όμως να εξετάσει και τις προαναφερθείσες διατάξεις, αφού ο αιτούμενος προσφεύγει για ενέργειες που έγιναν κατ' εφαρμογήν τους.

B. Εφαρμογή των αρχών

36. Η ποινή που επιβλήθηκε από το Τριμελές Πλημμελειοδικείο Λασηθίου και μειώθηκε στην συνέχεια από το Εφετείο Κρήτης συνιστά περιορισμό της

άσκησης από τον Κ. του δικαιώματος "στην ελευθερία εκδηλώσεως της θρησκείας (του) ή των πεποιθήσεων (του)". Περιορισμοί τέτοιας φύσεως αντίκεινται στο άρθρο 9 εφ' όσον δεν "εισάγονται με νόμο", δεν αποβλέπουν στην εξυπηρέτηση ενός ή περισσότερων από τους θεμιτούς σκοπούς της δεύτερης παραγράφου και δεν είναι "αναγκαίοι σε μια δημοκρατική κοινωνία" για την επίτευξή τους.

1. "Εισάγονται με νόμο"

.....

40. Το Δικαστήριο έχει ήδη διαπιστώσει ότι πολλές διατάξεις νόμων δεν είναι απόλυτα ακριβείς. Η ανάγκη να αποφευχθεί η υπερβολική νομική ακαμψία και να εξασφαλισθεί η προσαρμογή του δικαίου στις μεταβαλλόμενες συνθήκες έχει ως αναπόφευκτη συνέπεια τη διατύπωση πολλών διατάξεων νόμου με τρόπο, περισσότερο ή λιγότερο, ασαφή. Οι ποινικές διατάξεις περί προσηλυτισμού εμπίπτουν σ' αυτήν την κατηγορία διατάξεων. Ο τρόπος με τον οποίο ερμηνεύονται και εφαρμόζονται τα νομοθετικά αυτά κείμενα εξαρτάται από τη σχετική πρακτική.

Εν προκειμένω, υπήρχε στο εσωτερικό δίκαιο εκτενής και σταθερή νομολογία. Η νομολογία αυτή, που ήταν δημοσιευμένη και προσιτή, συμπλήρωνε το γράμμα του άρθρου 4 με τρόπο που να επιτρέπει στον Κ. να ρυθμίζει τη συμπεριφορά του σχετικά.

Όσον αφορά τη συνταγματικότητα του άρθρου 4 του Α.Ν. 1363/38, το Δικαστήριο επαναλαμβάνει ότι η ερμηνεία και εφαρμογή του εσωτερικού δικαίου αφορά κατ' αρχήν τις εθνικές αρχές και ειδικότερα τα εθνικά δικαστήρια. Τα δε ελληνικά δικαστήρια, που έχουν επιληφθεί του θέματος, έχουν αποφανθεί ότι δεν υπάρχει ασυμφωνία της διατάξεως με το Σύνταγμα.

41. Το μέτρο λοιπόν για το οποίο προσέφυγε ο αιτούμενος εισήχθη με νόμο σύμφωνα με το άρθρο 9 παρ. 2 της Συμβάσεως.

2. Θεμιτός σκοπός

.....

44. Λαμβάνοντας υπ' όψιν τα πραγματικά περιστατικά και τη διατύπωση των σχετικών δικαστικών αποφάσεων, το Δικαστήριο θεωρεί ότι το υπό κρίσιν μέτρο απέβλεπε στην εξυπηρέτηση ενός από τους θεμιτούς σκοπούς της δεύτερης παραγράφου του άρθρου 9, συγκεκριμένα την προστασία των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων, στην οποία στηρίχθηκε και η κυβέρνηση (προκειμένου να δικαιολογήσει τον περιορισμό της θρησκευτικής ελευθερίας του αιτουμένου).

3. "Αναγκαίοι σε μια δημοκρατική κοινωνία"

.....

47. Πάγια θέση του Δικαστηρίου είναι ότι στα συμβαλλόμενα μέρη που καλούνται να κρίνουν κατά πόσο και μέχρι ποιο σημείο υπάρχει ανάγκη περιορισμού (των κατοχυρωμένων στη Σύμβαση δικαιωμάτων) πρέπει να αφήνεται κάποιο περιθώριο εκτιμήσεως (ακριβής μετάφραση του margin of appreciation). Όμως επί του περιθωρίου εκτιμήσεως αυτού ασκείται ευρωπαϊκή εποπτεία η οποία καλύπτει τόσο την αρχική θέσπιση της νομοθεσίας όσο και οι αποφάσεις που λαμβάνονται κατ' εφαρμογήν της, χωρίς να εξαιρούνται οι αποφάσεις που εκδίδονται από ανεξάρτητη δικαστική αρχή. Καθήκον του Δικαστηρίου είναι να εξακριβώσει κατά πόσον τα μέτρα που ελήφθησαν στο εθνικό επίπεδο ήταν κατ' αρχήν δικαιολογημένα και σύμφωνα προς την αρχή της αναλογικότητας.

Προκειμένου να αποφανθεί επί του τελευταίου αυτού ζητήματος, το Δικαστήριο οφείλει να σταθμίσει την ανάγκη προστασίας των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων σε σχέση με τη συμπεριφορά για την οποία κατηγορήθηκε ο αιτούμενος. Ασκώντας την εποπτική του αρμοδιότητα, το Δικαστήριο οφείλει να εξετάσει τις προσβαλλόμενες αποφάσεις υπό το φως της όλης υποθέσεως.

48. Κατ' αρχήν, θα πρέπει να γίνει διάκριση μεταξύ χριστιανικής μαρτυρίας και αθέμιτου προσηλυτισμού. Η χριστιανική μαρτυρία αντιστοιχεί στον γνήσιο ευαγγελισμό, ο οποίος αποτελεί, σύμφωνα με έκθεση που συντάχθηκε το 1956 υπό την αιγίδα του Παγκόσμιου Συμβουλίου των Εκκλησιών, ουσιαστική αποστολή και ευθύνη κάθε χριστιανού και κάθε Εκκλησίας. Ο αθέμιτος προσηλυτισμός αποτελεί διαστροφή ή παραμόρφωση του γνήσιου ευαγγελισμού. Μπορεί να λάβει, σύμφωνα με την έκθεση, τη μορφή προσφοράς υλικών ή κοινωνικών πλεονεκτημάτων με σκοπό την προσέλκυση νέων μελών σε κάποια Εκκλησία ή άσκησης αθέμιτης πίεσεως σε άτομα που βρίσκονται σε δυσκολία ή ανάγκη, μπορεί ακόμη να συμπεριλαμβάνει χρήση βίας ή πλύση εγκεφάλου, γενικότερα, δεν συμβιβάζεται με το σεβασμό της ελευθερίας της σκέψεως, της συνειδήσεως και της θρησκείας των άλλων.

Από τη λεπτομερή εξέταση του άρθρου 4 του Α.Ν. 1363/38 προκύπτει ότι τα σχετικά κριτήρια που υιοθετεί ο Έλληνας νομοθέτης μπορούν να συμβιβασθούν με τα ανωτέρω εάν και στο μέτρο που σκοπούν στην ποινικοποίηση του αθέμιτου προσηλυτισμού και μόνο, τον οποίο το Δικαστήριο δεν χρειάζεται να ορίσει αφηρημένα στην παρούσα υπόθεση.

49. Το Δικαστήριο παρατηρεί όμως ότι τα ελληνικά δικαστήρια αιτιολόγησαν την απόφασή τους περί συνδρομής της ποινικής ευθύνης του αιτούμενου αναπαράγοντας απλώς το γράμμα της διατάξεως του άρθρου 4, χωρίς να καθορίζουν επαρκώς τον τρόπο με τον οποίο ο κατηγορούμενος αποπειράθηκε να πείσει τον γείτονά του με αθέμιτα μέσα. Τα πραγματικά δε περιστατικά που παραθέτουν ουδόλως δικαιολογητικού αυτό το συμπέρασμα.

Ούτως εχόντων των πραγμάτων, δεν έχει αποδειχθεί ότι η καταδίκη του αιτουμένου edικαιοδογείτο υπό τις περιστάσεις της υποθέσεως με βάση κάποια αδήριτη κοινωνική ανάγκη. Ως εκ τούτου, το υπό κρίσιν μέτρο δεν φαίνεται να τελεί σε αναλογία με τον επιδιωκόμενο θεμιτό σκοπό ούτε να είναι επομένως "αναγκαίο σε μια δημοκρατική κοινωνία για την προστασία των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων".

50. Συμπερασματικά, το άρθρο 9 της Συμβάσεως έχει παραβιασθεί.

II. Εικαζόμενη παραβίαση του άρθρου 7 ΕυΣΔΑ

.....

52. Το Δικαστήριο επισημαίνει ότι οι επιταγές του άρθρου 7 παρ. 1 της Συμβάσεως δεν εξαντλούνται στην απαγόρευση της αναδρομικής εφαρμογής των ποινικών νόμων εις βάρος του κατηγορουμένου. Η διάταξη κατοχυρώνει, γενικότερα, τόσο την αρχή ότι τα αδικήματα και οι ποινές μπορούν να ορίζονται μόνο στο νόμο (*nullum crimen nulla poena sine lege*), όσο και στην αρχή ότι οι ποινικοί νόμοι δεν πρέπει να ερμηνεύονται διασταλτικά εις βάρος του κατηγορουμένου, παραδείγματος χάριν δια της αναλογίας. Κατά συνέπεια, τα εγκλήματα πρέπει να ορίζονται με σαφήνεια στο νόμο. Ο όρος αυτός πληρούται όταν το άτομο είναι σε θέση να γνωρίζει με βάση τη διατύπωση της σχετικής διατάξεως και εν ανάγκη με τη βοήθεια των δικαστικών αποφάσεων που την ερμηνεύουν ποιες από τις πράξεις ή παραλείψεις του επισύρουν ποινική ευθύνη.

Φαίνεται ότι ο όρος αυτός πληρούται στη συγκεκριμένη περίπτωση. Όσον αφορά αυτό το ζήτημα, το Δικαστήριο παραπέμπει στις παραγράφους 40-41 της αποφάσεως.

53. Συμπερασματικά, το άρθρο 7 της Συμβάσεως δεν έχει παραβιασθεί.

III. Εικαζόμενη παραβίαση των άρθρων 10 & 14 ΕυΣΔΑ

.....

IV. Εφαρμογή του άρθρου 50 ΕυΣΔΑ

58-60 (Στο σκέλος αυτό της αποφάσεως, το Δικαστήριο επιτάσσει την

ελληνική κυβέρνηση να καταβάλει στον αιτούντα 400.000 δρχ. για ηθική βλάβη και 2.789.500 δρχ. για δικαστικά έξοδα και δαπάνες.

- **ΣΤΕ 2285/2001**

ΤΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ
ΟΛΟΜΕΛΕΙΑ

Συνεδρίασε δημόσια στο ακροατήριό του την 1η Δεκεμβρίου 2000, με την εξής σύνθεση: Χρ. Γεραρής, Πρόεδρος, Ν. Παπαδημητρίου, Φ. Στεργιόπουλος, Γ. Σταυρόπουλος, Αντιπρόεδροι, Αθ. Τσαμπάση, Θ. Χατζηπαύλου, Γ. Παναγιωτόπουλος, Ν. Ντούβας, Σ. Καραλής, Ε. Γαλανού, Γ. Ανεμογιάννης, Π. Ν. Φλώρος, Φ. Αρναούτογλου, Γ. Παπαμεντζελόπουλος, Π. Πικραμμένος, Α. Θεοφιλοπούλου, Ν. Σακελλαρίου, Θ. Παπαευαγγέλου, Εμμ. Δαρζέντας, Δ. Πετρούλιας, Ν. Ρόζος, Α. Γκότσης, Αθ. Ράντος, Δ. Μπριόλας, Ελ. Δανδουλάκη, Ε. Σάρπ, Χρ. Ράμμος, Ν. Μαρκουλάκης, Δ. Μαρινάκης, Στ. Χαραλάμπους, Π. Κοτσώνης, Γ. Παπαγεωργίου, Μ. Καραμανώφ, Ι. Μαντζουράνης, Αικ. Σακελλαροπούλου, Σύμβουλοι, Δ. Αλεξανδρής, Β. Καμπίτση, Πάρεδροι. Γραμματέας ο Μιχ. Καλαντζής.

Για να δικάσει την από 22 Αυγούστου 2000 αίτηση:

του ο οποίος παρέστη αυτοπροσώπως ως
δικηγόρος (Α.Μ. 5545),

κατά των οι οποίοι παρέστησαν με τους: α) Ν.
Μαυρίκα, Νομικό Σύμβουλο του Κράτους και β) Ν. Δασκαλαντωνάκη,
Πάρεδρο του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους.

Η πιο πάνω αίτηση εισάγεται στην Ολομέλεια του Δικαστηρίου, κατόπιν της
από 19 Οκτωβρίου 2000 πράξης του Προέδρου του Συμβουλίου της

Επικρατείας, λόγω της σπουδαιότητάς της, σύμφωνα με το άρθρο 14 παρ. 2 εδάφ. α του Π.Δ. 18/1989.

Με την αίτηση αυτή ο αιτών επιδιώκει να ακυρωθεί η 8200/0441210/17.7.2000 (ΦΕΚ Β? 879/17.7.2000) κοινή απόφαση των Υπουργών Δημόσιας Τάξης και Οικονομικών και κάθε άλλη σχετική πράξη ή παράλειψη της Διοικήσεως.

Η εκδίκαση άρχισε με την ανάγνωση της εκθέσεως του Εισηγητή, Συμβούλου Δ. Πετρούλια.

Κατόπιν το δικαστήριο άκουσε τον αιτούντα ως δικηγόρο, ο οποίος ανέπτυξε και προφορικά τους προβαλλόμενους λόγους ακυρώσεως και ζήτησε να γίνει δεκτή η αίτηση και τους αντιπροσώπους των Υπουργών, οι οποίοι ζήτησαν την απόρριψή της.

Μετά τη δημόσια συνεδρίαση το δικαστήριο συνήλθε σε διάσκεψη σε αίθουσα του δικαστηρίου και,

Αφού μελέτησε τα σχετικά έγγραφα

Σκέφθηκε κατά τον Νόμο

1. Επειδή, για την άσκηση της υπό κρίση αιτήσεως, η οποία εισάγεται στην Ολομέλεια του Συμβουλίου της Επικρατείας, με την από 19.10.2000 πράξη του Προέδρου του Δικαστηρίου, λόγω της σπουδαιότητάς της, έχουν καταβληθεί τα νόμιμα τέλη και το παράβολο (1040808/2000 γραμμάτιο είσπραξης της Δ.Ο.Υ. Ενσήμων και Δικαστικών Εισπραξέων Αθηνών - 1032564, 378925 και 2746180/2000 ειδικά έντυπα παραβόλου).
2. Επειδή, με την απόφασή της 510/17/15.5.2000 η Αρχή Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα έκρινε ότι η αναγραφή στο δελτίο ταυτότητας ορισμένων στοιχείων, μεταξύ των οποίων το θρήσκευμα και η

ιθαγένεια, συνιστά επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, η οποία αντίκειται στις διατάξεις του Ν. 2472/1977 «Προστασία του ατόμου από την επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα» (ΦΕΚ 50) και συγκεκριμένα του άρθρου του 4 παράγρ. 1. Εν όψει τούτου η Αρχή, πρώτον, «απηύθυνε σύσταση, προειδοποίησε και κάλεσε» τον υπεύθυνο επεξεργασίας του Υπουργείου Δημόσιας Τάξης και κάθε άλλο συναρμόδιο όργανο να εκδώσουν, συμμορφούμενοι προς την απόφασή της μέσα σε εύλογο χρόνο, τις απαραίτητες οδηγίες προς τις αρμόδιες αρχές και υπηρεσίες, ώστε εφεξής και έως ότου καθιερωθεί το νέου τύπου δελτίο ταυτότητας του Ν. 1599/1986, «να μη συλλέγουν (δηλαδή να μην ερωτούν, ούτε να επιτρέπουν την αναγραφή) και να μην επεξεργάζονται», κατά την έκδοση νέων δελτίων αστυνομικής ταυτότητας ή την τυχόν αντικατάσταση των παλαιών, ορισμένα από τα προβλεπόμενα με το Ν.Δ. 127/1969 στοιχεία, μεταξύ των οποίων είναι το θρήσκευμα και η ιθαγένεια. Επεσήμανε δε η Αρχή, ότι σε περίπτωση μη συμμόρφωσης, «εντός του κατά τα ανωτέρω αναγκαίου ευλόγου χρόνου θα επανέλθει, σύμφωνα με τις διατάξεις των άρθρων 21 και 22» του Ν. 2472/1997, για την επιβολή των προβλεπόμενων από αυτές κυρώσεων. Δεύτερον, η Αρχή Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα, με την απόφασή της, συνέστησε στις αρμόδιες αρχές, μετά την «καθιέρωση των νέου τύπου δελτίων ταυτότητας», που προβλέπει ο Ν. 1599/1986, όπως ισχύει μετά την τροποποίησή του με το Ν. 1988/1991, «να μη συλλέγουν (δηλαδή να μην ερωτούν, ούτε να επιτρέπουν την αναγραφή) και να μην επεξεργάζονται» τα παραπάνω στοιχεία, δηλαδή το θρήσκευμα και την ιθαγένεια (καθώς και το επώνυμο και το όνομα συζύγου). Στη συνέχεια εκδόθηκε η απόφαση 8200/0-441210/17.7.2000 των Υπουργών Οικονομικών και Δημόσιας Τάξης (ΦΕΚ 879/17.7.2000 τ. Β') με την οποία, κατ' επίκληση, μεταξύ άλλων, των διατάξεων των άρθρων 2 και 4 του Ν.Δ. 127/1969 «Περί της αποδεικτικής ισχύος των Αστυνομικών Ταυτοτήτων» (ΦΕΚ 29), του Ν. 2472/1997 και της προαναφερόμενης αποφάσεως της Αρχής Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα, καθορίσθηκαν οι αρμόδιες για την έκδοση και επικύρωση των δελτίων ταυτότητας αρχές, τα υποβαλλόμενα για την έκδοση των δελτίων δικαιολογητικά και ο τύπος του δελτίου ταυτότητας με τα αναγραφόμενα σε αυτό στοιχεία, μεταξύ των οποίων δεν περιλαμβάνονται το

θρησκειμα και η ιθαγένεια. Με την υπό κρίση αίτηση ζητείται να ακυρωθεί η ανωτέρω απόφαση 8200/0-441210/17.7.2000 των Υπουργών Οικονομικών και Δημόσιας Τάξης καθ' ο μέρος στον καθοριζόμενο με αυτή τύπο του δελτίου ταυτότητας δεν περιλαμβάνονται τα εν λόγω στοιχεία.

3. Επειδή, ο αιτών, ως Έλληνας πολίτης που κατοικεί στην Ελλάδα, οφείλει με τις εφαρμοστέες, όπως γίνεται δεκτό στην πέμπτη σκέψη, διατάξεις του Ν.Δ. 127/1969, να είναι εφοδιασμένος με δελτίο ταυτότητας, υποχρεούμενος σε περίπτωση κλοπής ή απώλειας του δελτίου ταυτότητας, να ζητήσει την έκδοση νέου δελτίου. Συνεπώς νομιμοποιείται στην άσκηση της υπό κρίση αιτήσεως κατά της αποφάσεως 8200/0-441210/17.7.2000 των Υπουργών Οικονομικών και Δημόσιας Τάξης, προβάλλοντας ότι από τη μη αναγραφή του θρησκειώματος και της ιθαγένειας στα εφεξής εκδιδόμενα δελτία ταυτότητας, θίγεται το πατριωτικό και θρησκευτικό του αίσθημα, ως Έλληνα και Ορθόδοξου Χριστιανού. Και τούτο διότι η βλάβη, την οποία επικαλείται, δικαιολογεί το ηθικό έννομο συμφέρον για την προσβολή της κανονιστικής αυτής πράξης, ως προς την οποία η κρινόμενη αίτηση ασκείται εμπροθέσμως και εν γένει παραδεκώς.

4. Επειδή, το Ν.Δ. 127/1969, καταργώντας την έως τότε ισχύουσα νομοθεσία, (Ν. 87/1945 «Περί υποχρεωτικού εφοδιασμού δια δελτίων ταυτότητας»), προέβλεπε την έκδοση δελτίου ταυτότητας, ορίζοντας στο άρθρο του 1 ότι, κατ' αρχήν, όλοι οι διαμένοντες στην Ελλάδα, «μονίμως ή προσκαιρώς ημεδαποί αμφοτέρων των φύλων», ηλικίας άνω των 14 ετών, υποχρεούνται να εφοδιασθούν με δελτίο ταυτότητας, εκδιδόμενο ατελώς κατά τις διατάξεις του Δ/τος αυτού. Σύμφωνα δε με το άρθρο 2 του Ν. Δ/τος, τα δελτία ταυτότητας περιλαμβάνουν τα ακόλουθα στοιχεία: «1) Φωτογραφίαν κατόχου. 2) Δακτυλικόν αποτύπωμα. 3) Επώνυμον. 4) Όνομα. 5) Όνομα πατρός. 6) Όνομα μητρός. 7) Όνομα συζύγου και προκειμένου περί εγγάμου γυναικός και το ονοματεπώνυμον του πατρός αυτής. 8) Ακριβή χρονολογίαν γεννήσεως. 9) Τόπον γεννήσεως. 10) Ανάστημα (δια τους άνω του 25ου έτους). 11) Σχήμα προσώπου. 12) Χρώμα οφθαλμών. 13) Ομάδα αίματος (συμπληρούμενον προαιρετικώς). 14) Την ιδιότητα του κατόχου του δελτίου ως συνταξιούχου του Δημοσίου ή άλλου τινός Ταμείου κυρίας ασφαλίσεως. 15) Τόπον μονίμου ή

προσκαίρου κατοικίας. 16) Διεύθυνσιν κατοικίας. 17) Επάγγελμα. 18) Υπηκοότητα. 19) Δήμον ή Κοινότητα, εις ον είναι εγγεγραμμένος ο κάτοχος του δελτίου ως και αριθμόν μητρώου εγγραφής τούτου. 20) Θρήσκευμα, και 21) Παν έτερον στοιχείον καθορισθησόμενον δι' αποφάσεως του επί της Δημοσίας Τάξεως Υπουργού, δημοσιευομένης δια της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως». Κατά το άρθρο 3 του Ν. Δ/τος, οι αρμόδιες για την έκδοση των δελτίων ταυτότητας αρχές υποχρεούνται να τηρούν ειδικό Αρχείο Ταυτοτήτων, στο οποίο περιέχονται όλα τα «δια την έκδοση των δελτίων τούτων αναγραφόμενα στοιχεία», καθώς και τα υποβληθέντα σχετικά δικαιολογητικά. Με το άρθρο 4 του ίδιου Ν. Δ/τος παρασχέθηκε εξουσιοδότηση στον Υπουργό Δημόσιας Τάξης να καθορίζει με απόφασή του: α) τις αρμόδιες για την έκδοση των δελτίων ταυτότητας αρχές. β) τα απαιτούμενα για την έκδοσή τους στοιχεία. γ) τον τύπο των δελτίων, τα σχετικά με την αντικατάσταση και την, ανά δεκαετία, ανανέωση των δελτίων και δ) κάθε άλλη αναγκαία λεπτομέρεια. Περαιτέρω στο άρθρο του 5 το Ν. Δ/γμα αυτό όρισε. ότι η ταυτότητα των Ελλήνων που διαμένουν στην Ελλάδα, «μονίμως ή προσκαίρως», αποδεικνύεται αποκλειστικά από το δελτίο ταυτότητας, που εκδίδεται κατά τις διατάξεις του Δ/τος αυτού, ή έχει εκδοθεί βάσει της 4897/26/13/1/20.9.1959 αποφάσεως του Υπουργού Εσωτερικών, εκτός των εν ενεργεία αξιωματικών, υπαξιωματικών και οπλιτών των Ενόπλων Δυνάμεων, του Λιμενικού Σώματος, της Πυροσβεστικής Υπηρεσίας και των Σωμάτων Ασφαλείας, η ταυτότητα των οποίων αποδεικνύεται από τα ειδικά δελτία ταυτότητας. Η ταυτότητα των Ελλήνων που κατοικούν ή διαμένουν στο εξωτερικό αποδεικνύεται από το διαβατήριό που φέρουν. Με τα άρθρα 6, 7 και 8 του Ν. Δ/τος ρυθμίσθηκαν οι περιπτώσεις αντικατάστασης του δελτίου ταυτότητας επί μεταβολής στοιχείων, έκδοσης δελτίου ταυτότητας για τους κατόχους ειδικού δελτίου ταυτότητας όταν αυτοί παύσουν να είναι εν ενεργεία και έκδοσης νέου δελτίου ταυτότητας σε περίπτωση απώλειας ή φθοράς του παλαιού δελτίου. Τέλος με το άρθρο 9, όπως αντικαταστάθηκε με το άρθρο μόνο του Ν.Δ. 153/1969 (ΦΕΚ 58), ορίσθηκε, μεταξύ άλλων, ότι τα περιλαμβανόμενα στα δελτία αστυνομικής ταυτότητας στοιχεία, εκτός του επαγγέλματος, «αποδεικνύονται πλήρως» με τα δελτία αυτά ενώπιον των δημόσιων, δημοτικών, κοινοτικών αρχών ή υπηρεσιών καθώς και των νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου των

εκπαιδευτηρίων, των επιχειρήσεων κοινής ωφέλειας των τραπεζών, των ανεγνωρισμένων συλλόγων των σωματείων και συνεταιρισμών. Το έτος 1986 δημοσιεύθηκε ο Ν. 1599/1986 «Σχέσεις κράτους-πολίτη, καθιέρωση νέου τύπου δελτίου ταυτότητας και άλλες διατάξεις» (ΦΕΚ 75) στο πρώτο κεφάλαιο του οποίου, με υπότιτλο «Νέος τύπος ταυτότητας», ρυθμίζεται εκ νέου η έκδοση δελτίου ταυτότητας. Σύμφωνα με το άρθρο του 1 παραγρ. 1 «Οι έλληνες πολίτες που κατοικούν ή διαμένουν προσωρινά στην Ελλάδα και έχουν συμπληρώσει το δωδέκατο έτος της ηλικίας τους υποχρεούνται να εφοδιαστούν με δελτίο ταυτότητας, που εκδίδεται ατελώς σύμφωνα με τις διατάξεις του νόμου αυτού». Κατά την παράγρ. 2 του ίδιου άρθρου, τα δελτία ταυτότητας εκδίδονται από τις διευθύνσεις εσωτερικών των νομαρχιών και των διαμερισμάτων της Νομαρχίας Αττικής, στην περιφέρεια των οποίων γεννήθηκε ο υπόχρεος ύστερα από αίτησή του. Όσον αφορά ειδικώς τους αξιωματικούς, υπαξιωματικούς και οπλίτες των Ενόπλων Δυνάμεων και τους υπηρετούντες στην Ελληνική Αστυνομία, το Λιμενικό Σώμα και την Πυροσβεστική Υπηρεσία, αυτοί, σύμφωνα με την παράγρ. 3, «υποχρεούνται να εφοδιάζονται με δελτία ταυτότητας, υποχρεούνται να τηρούν ειδικό αρχείο ταυτοτήτων, στο οποίο φυλάσσονται τα δικαιολογητικά που υποβλήθηκαν για την έκδοση του δελτίου καθώς και αντίγραφό του. Στο άρθρο 3 του Ν. 1599/1986, με υπότιτλο «Στοιχεία δελτίου ταυτότητας», ορίζονται τα εξής: «1. Τα δελτία ταυτότητας περιέχουν τα επόμενα στοιχεία του κατόχου: α. φωτογραφία, β. επώνυμο και κύριο όνομα, γ. επώνυμο και κύριο όνομα του πατέρα και της μητέρας, δ. επώνυμο και κύριο όνομα του συζύγου, ε. χρονολογία της γέννησης (ημέρα, μήνα, έτος), στ. τόπο γέννησης, ζ. το δήμο ή την κοινότητα, στο δημοτολόγιο του οποίου είναι γραμμένος και τον αύξοντα αριθμό της οικογενειακής του μερίδας, η. το δήμο ή την κοινότητα, στο μητρώο αρρένων του οποίου είναι γραμμένος, θ. την εκπλήρωση ή μη των στρατολογικών υποχρεώσεων, ι. την ομάδα αίματος, ια. την εκλογική υποδιαίρεση (περιοχή) δήμου ή κοινότητας, ιβ. το θρήσκευμα. 2. Τα στοιχεία που περιέχονται στο δελτίο ταυτότητας σύμφωνα με την προηγούμενη παράγραφο καταχωρούνται υποχρεωτικά, πλην του στοιχείου του θρησκέυματος. Το στοιχείο αυτό καταχωρείται εφόσον ζητηθεί από τον ενδιαφερόμενο. 3. Με απόφαση του Υπουργού Εσωτερικών καθορίζονται: α. ο

τύπος του δελτίου ταυτότητας. β. Τα δικαιολογητικά στοιχεία που υποβάλλονται για την έκδοσή του, γ. ο τύπος της αίτησης και η διαδικασία υποβολής της, δ. κάθε άλλη αναγκαία λεπτομέρεια». Περαιτέρω, στο άρθρο 4 του νόμου αυτού προβλέπεται η αντικατάσταση του δελτίου ταυτότητας σε περίπτωση μεταβολής των στοιχείων της ταυτότητας αλλά και λόγω απώλειας ή φθοράς του δελτίου ταυτότητας ή αναγραφής εσφαλμένων στοιχείων και με το άρθρο 6 ορίζεται ότι η ταυτότητα των ελλήνων πολιτών «έναντι πάντων» αποδεικνύεται: α) από τα δελτία ταυτότητας, που εκδίδονται σύμφωνα με τις διατάξεις του νόμου αυτού, β) από τα δελτία ταυτότητας που εκδόθηκαν κατά τις διατάξεις του Ν.Δ. 127/1969, εωσότου αντικατασταθούν σύμφωνα με τις διατάξεις του νόμου αυτού, και από το διαβατήριο για τους έλληνες της αλλοδαπής και προβλέπεται η κατ' εξαίρεση επίδειξη, αντί του δελτίου ταυτότητας, της προσωρινής βεβαιώσεως των αρμόδιων αρχών ότι έχουν κατατεθεί τα δικαιολογητικά για την έκδοση δελτίου ταυτότητας. Στο άρθρο του 25, με υπότιτλο «Μεταβατικές διατάξεις», ο Ν. 1599/1986 ορίζει στη μεν παράγρ. 1 ότι «οι έλληνες πολίτες υποχρεούνται από την 1.1.1988 μέχρι την 31.12.1988 να ζητήσουν να εφοδιαστούν με τα νέα δελτία ταυτότητας, σύμφωνα με όσα ορίζονται στις διατάξεις του νόμου αυτού» και ότι η προθεσμία αυτή μπορεί να παραταθεί με απόφαση του Υπουργού Εσωτερικών, στην δε παράγρ. 2 ότι «Μέχρι την έκδοση του νέου δελτίου η ταυτότητα των προσώπων καθώς και τα βεβαιούμενα σ' αυτό στοιχεία αποδεικνύονται από τα δελτία ταυτότητας που έχουν εκδοθεί σύμφωνα με τις διατάξεις του Ν.Δ. 127/1969 (ΦΕΚ 29) όπως αυτό τροποποιήθηκε». Κατά την παράγρ. 4 του ίδιου άρθρου, «Οι αστυνομικές αρχές εξακολουθούν να εκδίδουν δελτία ταυτότητας, σύμφωνα με τις διατάξεις του ν.δ. 127/1969, όπως τροποποιήθηκε μεταγενέστερα, έως την 31.12.1987. Η προθεσμία αυτή μπορεί να παραταθεί με απόφαση του Υπουργού Εσωτερικών». Με βάση την εξουσιοδότηση, που παρέχεται με τη μεταβατική διάταξη της παραγρ. 4 του άρθρου 25, εκδίδονται έκτοτε συνεχώς αποφάσεις του Υπουργού Εσωτερικών, με τις οποίες παρατείνεται η αρχική προθεσμία που όριζε η μεταβατική αυτή διάταξη. Η τελευταία απόφαση της Υπουργού Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης (77701/18047/ 31.5.2000), η οποία δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως στις 20.6.2000, (ΦΕΚ 755 τ.

Β') παρατείνει την παραπάνω προθεσμία έως τις 30.6.2001. Τέλος στο άρθρο 26 του ίδιου Ν. 1599/1986 ορίζεται ότι καταργείται, μεταξύ άλλων, από την έναρξη της ισχύος του (δηλαδή από τη δημοσίευσή του στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, «όπου δεν ορίζεται διαφορετικά», κατά το άρθρο 33) το Ν.Δ. 153/1969. Με το Ν. 1988/1991 (ΦΕΚ 189) αντικαταστάθηκαν ορισμένες διατάξεις του Ν. 1599/1986, που αφορούν την έκδοση και αντικατάσταση του δελτίου ταυτότητας, μεταξύ δε αυτών και το άρθρο 3 του Ν. 1599/1986, όπως είχε εν τω μεταξύ τροποποιηθεί με το άρθρο 39 παραγρ. 1 του Ν. 1832/1989 (ΦΕΚ 54). Συγκεκριμένα το άρθρο 3 αντικαταστάθηκε ως εξής: «1. Τα δελτία ταυτότητας περιέχουν τα επόμενα στοιχεία του κατόχου: α. Φωτογραφία. β. Επώνυμο. γ. Όνομα. δ. Επώνυμο και όνομα πατέρα. ε. Επώνυμο και όνομα μητέρας. στ. Φύλλο. ζ. Επώνυμο και όνομα συζύγου. η. Χρονολογία γέννησης (ημέρα, μήνα, έτος). θ. Τόπο γέννησης. ι. Ιθαγένεια. ια. Θρήσκευμα. ιβ. Αριθ. δημοτολογίου. ιγ. Δημότης. ιδ. Εκλογική εγγραφή. ιε. Διεύθυνση κατοικίας. ιστ. Υπογραφή κατόχου. ιζ. Ομάδα αίματος. ιη. Δ.Ι.Ο.Σ. Τα στοιχεία των ανωτέρω β' και γ' περιπτώσεων αναγράφονται και με λατινικούς χαρακτήρες (ΕΛΟΤ 743). 2. Τα στοιχεία που περιέχονται στο δελτίο ταυτότητας, σύμφωνα με την προηγούμενη παράγραφο, καταχωρούνται υποχρεωτικά, πλην των στοιχείων των περιπτώσεων ιζ' (ομάδα αίματος) και ιη' (Δ.Ι.Ο.Σ.) Δωρητής Ιστών και Οργάνων Σώματος. Τα στοιχεία αυτά καταχωρούνται εφ' όσον τα ζητήσει ο ενδιαφερόμενος, ο οποίος στην περίπτωση του στοιχείου Δ.Ι.Ο.Σ. απαιτείται να έχει πλήρη δικαιοπρακτική ικανότητα. 3. Με απόφαση του Υπουργού Εσωτερικών καθορίζονται: α. Ο τύπος και οι προδιαγραφές του δελτίου ταυτότητας, καθώς και η διάρκεια ισχύος του, που δεν μπορεί να είναι μικρότερη των δέκα ετών. β. Τα δικαιολογητικά στοιχεία, που υποβάλλονται για την έκδοσή του, γ. Η αρχή στην οποία υποβάλλεται η αίτηση, ο τύπος της αίτησης, προθεσμία και η διαδικασία υποβολής της, καθώς και οι συνέπειες και κυρώσεις στις περιπτώσεις μη εμπρόθεσμης υποβολής της. δ. Κάθε άλλη αναγκαία λεπτομέρεια». Με τη νέα αυτή ρύθμιση του Ν. 1988/1991 καθίσταται και πάλι υποχρεωτική η αναγραφή του θρησκειώματος, προβλέπεται δε η αναγραφή της ιθαγένειας του κατόχου του δελτίου, ενώ, όπως ήδη αναφέρθηκε, η αρχική διάταξη, η αντικατασταθείσα του άρθρου 3, προέβλεπε την προαιρετική αναγραφή του θρησκειώματος («εφ' όσον ζητηθεί από τον

ενδιαφερόμενο») και δεν περιελάμβανε μεταξύ των αναγραφόμενων στοιχείων την ιθαγένεια του κατόχου.

5. Επειδή, όπως προκύπτει από τη μεταβατική διάταξη της παραγρ. 4 του άρθρου 25 του Ν. 1599/1986, που παρατίθεται στην προηγούμενη σκέψη, οι αστυνομικές αρχές εξακολουθούν, και μετά την έναρξη της τυπικής ισχύος του νόμου αυτού, που εισήγαγε νέου τύπου δελτία ταυτότητας χορηγούμενα από τις διευθύνσεις εσωτερικών των νομαρχιών, να εκδίδουν έως τις 31.12.1987, αλλά και καθόσον χρόνο παρατείνεται με αποφάσεις του Υπουργού Εσωτερικών η αρχική αυτή προθεσμία, τα δελτία ταυτότητας, εφαρμόζοντας τις σχετικές με την έκδοσή τους διατάξεις του Ν.Δ. 127/1969 και των κανονιστικών αποφάσεων του Υπουργού Δημόσιας Τάξης, που εκδίδονται δυνάμει του άρθρου 4 του Νομοθετικού αυτού Διατάγματος. Ο Υπουργός Δημόσιας Τάξης έχει την εξουσία με βάση την εξουσιοδότηση του άρθρου 4, η οποία είναι σύμφωνη με το άρθρο 43 παραγρ. 2 του Συντάγματος, αφού παρέχεται για τη ρύθμιση ειδικότερων θεμάτων, να καθορίζει, μεταξύ άλλων, τον τύπο (υπόδειγμα) του δελτίου ταυτότητας, δηλαδή το σχήμα και τις διαστάσεις του δελτίου με τις εν γένει ενδείξεις που αυτό φέρει, στις οποίες περιλαμβάνονται και τα στοιχεία του άρθρου 2 του Ν.Δ. 127/1969, όπως το άρθρο αυτό εκάστοτε ισχύει. Το άρθρο δε 2 του Ν.Δ. 127/1969 επιβάλλει την υποχρεωτική αναγραφή στο δελτίο ταυτότητας των αναφερόμενων σε αυτό στοιχείων του κατόχου του δελτίου, με μόνη εξαίρεση το στοιχείο της ομάδας αίματος, ως προς το οποίο ρητώς ορίζεται, ότι η σχετική ένδειξη συμπληρώνεται προαιρετικά, εάν δηλαδή το επιθυμεί ο ενδιαφερόμενος. Ο Υπουργός Δημόσιας Τάξης οφείλει πάντως να προβεί, με βάση την εξουσιοδοτική διάταξη του άρθρου 4 του Ν.Δ. 127/1969, σε νέο καθορισμό του τύπου (υποδείγματος) του δελτίου ταυτότητας, προκειμένου να απαλειφθούν από αυτόν οι ενδείξεις των στοιχείων εκείνων, από τα οριζόμενα στο άρθρο 2 του Ν. Δ/τος, των οποίων η αναγραφή αντίκειται σε μεταγενέστερο νόμο ή στο Σύνταγμα. Μειοψήφισαν οι Σύμβουλοι Αθ. Τσαμπάση, Γ. Παναγιωτόπουλος, Ν. Ντούβας, Φ. Αρναούτογλου, Π. Πικραμμένος, Ν. Σακελλαρίου, Θ. Παπαευαγγέλου, Α. Γκότσης, Αθ. Ράντος, Δ. Μαρινάκης, Στ. Χαραλάμπους, Γ. Παπαγεωργίου και Μ. Καραμανώφ, με τους οποίους συντάχθηκαν και οι δύο

Πάρεδροι, οι οποίοι έχουν την ακόλουθη γνώμη: Μετά την ισχύ του ν. 1599/1986, η έκδοση του δελτίου ταυτότητας, το περιεχόμενό του, καθώς και ο καθορισμός του τύπου του και των λοιπών συναφών λεπτομερειών διέπεται από τις διατάξεις του νόμου αυτού, όπως τροποποιήθηκε, και όχι, πλέον, από τις διατάξεις του ν.δ. 127/1969. Η μεταβατική διάταξη της παρ. 4 του αρ. 25 του ν. 1599/1986 αφορά, όπως και από την διατύπωσή της προκύπτει, μόνο τη διατήρηση της αρμοδιότητας των αστυνομικών αρχών προς έκδοση των ατομικών δελτίων, αντί της καθιερούμενης στο νόμο αντίστοιχης αρμοδιότητας των νομαρχιών. Τούτο δε ευλόγως εν όψει της ανάγκης προσαρμογής μεγάλου αριθμού περιφερειακών (τότε) υπηρεσιών στην νέα για αυτές διαδικασία. Ότι αυτή είναι μόνον η έννοια της μεταβατικής διατάξεως καθίσταται σαφές εκ του ότι αφ' ενός μεν ο νομοθέτης προχώρησε σε τροποποίηση του νόμου αυτού (1599/1986) με τον ν. 1988/1991, αφ' ετέρου δε εκδόθηκε με βάση την εξουσιοδότηση του ν. 1599/1986, όπως τροποποιήθηκε, νέα υπουργική απόφαση για τον τύπο του δελτίου ταυτότητας (υπ' αριθμ. Φ. 21385/11246/1.7.1992, απόφαση Υπουργού Εσωτερικών, Β' 422) γεγονότα που δεν θα είχαν έννοια αν ο νόμος αυτός παρέμενε διαρκώς σε αναστολή και εξακολουθούσε να εφαρμόζεται για το περιεχόμενο του δελτίου ταυτότητας το ν.δ. 127/1969. Εξ άλλου, υπό την εκδοχή ότι εξακολουθούσε να ισχύει η εξουσιοδότηση του ν.δ. 127/1969, αυτή δεν είχε ούτε μπορούσε κατά το Σύνταγμα να έχει την έννοια ότι ο Υπουργός, αρμόδιος προς ρύθμιση θεμάτων μόνον ειδικότερου, τεχνικού ή λεπτομερειακού χαρακτήρα, μπορούσε αυτογνωμόνως να τροποποιήσει ρητή αντίθετη διάταξη τυπικού νόμου. Για το ζήτημα του ακριβούς περιεχομένου του δελτίου ταυτότητας δεν είχε παρασχεθεί στον Υπουργό εξουσιοδότηση ούτε από το νόμο αυτό ούτε από τον ν. 1599/1986, για τον λόγο ότι το θέμα αυτό ρυθμιζόταν ευθέως και εξαντλητικώς από τους τυπικούς αυτούς νόμους. Μόνον δε, εν πάση περιπτώσει, με ειδική προς τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας εξουσιοδότηση θα μπορούσε κανονιστικώς να ανατραπεί ο ορισμός του τυπικού νόμου, αν συνέτρεχε νόμιμη περίπτωση. Ο Σύμβουλος Φ. Αρναούτογλου υποστήριξε προσέτι ότι, όταν ο νομοθέτης εξουσιοδοτεί, κατά το άρθρο 43 παρ. 2 του Συντάγματος, όργανο της Διοικήσεως να θεσπίσει κανόνες δικαίου στο πλαίσιο μιας εξουσιοδοτήσεως, είναι ανεπίτρεπτο στο

όργανο αυτό που δρα, στην περίπτωση αυτή, ως προέκταση του νομοθέτη, να μην εφαρμόζει όσες διατάξεις του νόμου θεωρεί αντισυνταγματικές. Επομένως, για τον λόγο προεχόντως αυτόν, η προσβαλλόμενη υπουργική απόφαση θα έπρεπε να ακυρωθεί.

6. Επειδή, το Σύνταγμα στο άρθρο 13 ορίζει τα εξής: «1. Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη. Η απόλαυση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις καθενός. 2. Κάθε γνωστή θρησκεία είναι ελεύθερη και τα σχετικά με τη λατρεία της τελούνται ανεμπόδιστα υπό την προστασία των νόμων. Η άσκηση της λατρείας δεν επιτρέπεται να προσβάλλει τη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη. Ο προσηλυτισμός απαγορεύεται. 3. Οι λειτουργοί όλων των γνωστών θρησκειών υπόκεινται στην ίδια εποπτεία της Πολιτείας και στις ίδιες υποχρεώσεις απέναντί της, όπως και οι λειτουργοί της επικρατούσας θρησκείας. 4. Κανένας δεν μπορεί, εξαιτίας των θρησκευτικών του πεποιθήσεων, να απαλλαγεί από την εκπλήρωση των υποχρεώσεων προς το Κράτος ή να αρνηθεί να συμμορφωθεί προς τους νόμους. 5. ...». Κατά το άρθρο δε 3 παράγρ. 1 του Συντάγματος Επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα είναι η θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού ...».

7. Επειδή, με το άρθρο 13 του Συντάγματος κατοχυρώνεται ατομικό δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας. Το ατομικό αυτό δικαίωμα, που υπόκειται μόνο στους προβλεπόμενους από το ίδιο το Σύνταγμα περιορισμούς, περιλαμβάνει την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης αφ' ενός (παράγρ. 1) και την ελευθερία εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων αφ' ετέρου, με ρητή αναφορά στην ανεμπόδιστη άσκηση της λατρείας κάθε γνωστής θρησκείας (παράγρ. 2). Οι διατάξεις της παραγρ. 1 του άρθρου αυτού, με τις οποίες προστατεύεται η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και επιβάλλεται η ίση μεταχείριση, ανεξάρτητα από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις, στην απόλαυση όχι μόνο των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων, αλλά όλων των δικαιωμάτων που αναγνωρίζει η έννομη τάξη, καθιερώνεται δηλαδή η θρησκευτική ισότητα, είναι διατάξεις θεμελιώδεις, ως μη υποκείμενες, σύμφωνα με το άρθρο 110 παράγρ. 1 του Συντάγματος, σε αναθεώρηση. Εξ άλλου η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης διακηρύσσεται ως

απαραβίαστη, χωρίς να τάσσεται κανένας περιορισμός, υποκείμενη συνεπώς μόνον στους περιορισμούς της παραγράφου 4 του άρθρου αυτού, ενώ η ελευθερία εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων, ειδικότερη μορφή της οποίας αποτελεί η άσκηση της λατρείας, υπόκειται επί πλέον στους περιορισμούς που επιβάλλονται από τη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη. Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης με την οποία προστατεύεται προεχόντως το ενδιάθετο φρόνημα του ατόμου αναφορικά με το θείο από κάθε κρατική επέμβαση, περιλαμβάνει μεταξύ άλλων, και το δικαίωμα του ατόμου να μην αποκαλύπτει το θρήσκευμα που ακολουθεί ή τις θρησκευτικές εν γένει πεποιθήσεις του. Κανένας δεν μπορεί να εξαναγκασθεί με οποιονδήποτε τρόπο να αποκαλύψει είτε αμέσως είτε εμμέσως, το θρήσκευμα ή τις θρησκευτικές εν γένει πεποιθήσεις του, υποχρεούμενος σε πράξεις ή παραλείψεις από τις οποίες θα τεκμαίρεται η ύπαρξη ή η ανυπαρξία τους. Και καμία κρατική αρχή ή κρατικό όργανο δεν επιτρέπεται να επεμβαίνουν στον απαραβίαστο, κατά το Σύνταγμα, χώρο αυτό της συνείδησης του ατόμου και να αναζητούν το θρησκευτικό του φρόνημα, πολύ δε περισσότερο να επιβάλλουν την εξωτερική των όποιων πεποιθήσεων του ατόμου αναφορικά με το θείο. Διάφορο δε είναι το ζήτημα της οικειοθελούς προς τις κρατικές αρχές γνωστοποίησης του θρησκεύματος του ατόμου, η οποία όμως γίνεται με πρωτοβουλία του και για την άσκηση συγκεκριμένων δικαιωμάτων που αναγνωρίζει η έννομη τάξη για την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας (π.χ. η μη εκπλήρωση των στρατιωτικών υποχρεώσεων για λόγους συνειδησιακής αντίρρησης, η απαλλαγή από τη διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών και από συναφείς σχολικές υποχρεώσεις, όπως ο εκκλησιασμός και η ομαδική προσευχή, η ίδρυση ναού ή ευκτηρίου οίκου, η ίδρυση σωματίου θρησκευτικού χαρακτήρα κλπ.). Συνεπώς, η υποχρεωτική αναγραφή του θρησκεύματος στα δελτία ταυτότητας, την οποία επιβάλλει η διάταξη του άρθρου 2 περίπτ. 20 του Ν.Δ. 127/1969, που εξακολουθεί, σύμφωνα με το άρθρο 25 παραγρ. 4 του Ν. 1599/1986, να εφαρμόζεται, συνιστά παραβίαση του άρθρου 13 του Συντάγματος, ο δε αντίθετος λόγος ακυρώσεως είναι αβάσιμος. Μειοψήφησαν οι Σύμβουλοι Αθ. Τσαμπάση, Γ. Παναγιωτόπουλος, Ν. Σακελλαρίου, Θ. Παπαευαγγέλου, Αθ. Ράντος, Δ. Μαρινάκης, Γ. Παπαγεωργίου και Μ. Καραμανώφ, με τους οποίους

συντάχθηκε και ο Πάρεδρος Δ. Αλεξανδρής, οι οποίοι διατύπωσαν την εξής γνώμη: Οι διατάξεις της ειδικής νομοθεσίας για τις ταυτότητες που προβλέπουν την αναγραφή του θρησκέυματος, είτε υποχρεωτικώς είτε, πολλώ μάλλον, προαιρετικώς, δεν αντίκεινται στο Σύνταγμα. Καμιά από τις διατάξεις του Συντάγματος είτε ιστορικά είτε γραμματικά είτε τελολογικά ερμηνευόμενη, δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι στερεί από την Πολιτεία το δικαίωμα, εκδηλούμενο με την ψήφιση ειδικής διατάξεως τυπικού νόμου, να ζητεί από τους πολίτες να προβούν, προκειμένου να συνταχθεί ένα δημόσιο έγγραφο, στην εκδήλωση του θρησκέυματος που πρεσβεύουν, αν πρόκειται, με τον τρόπο αυτό, να εξυπηρετηθεί ειδικός σκοπός δημοσίου συμφέροντος και δημόσιας τάξεως τον οποίο κυριαρχικώς εκτιμά ο νομοθέτης. Η παρεχόμενη από το Σύνταγμα προστασία του ατομικού δικαιώματος της ελευθερίας της θρησκευτικής συνειδήσεως περιλαμβάνει το δικαίωμα του ατόμου να μην αποκαλύπτει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, αλλά, εξ ίσου, και το δικαίωμά του να εκδηλώνει τις πεποιθήσεις του αυτές, δεν παραβιάζει δε το ως άνω δικαίωμα η υποβολή σχετικού ερωτήματος, αφού προϋπόθεση ασκήσεως του αρνητικού δικαιώματος αποτελεί ακριβώς η υποβολή του ερωτήματος. Περαιτέρω, η συνταγματική προστασία λειτουργεί, όπως άλλωστε και κάθε ατομικό δικαίωμα, σε περίπτωση που η προσβάλλουσα το δικαίωμα συμπεριφορά της πολιτείας είτε κατατείνει ευθέως στην παραβίασή του είτε, πάντως, μπορεί αμέσως ή εμμέσως να οδηγήσει στην δημιουργία απαγορευμένων διακρίσεων με βάση το θρήσκευμα. Τέτοια περίπτωση πάντως δεν συντρέχει όταν η δήλωση του θρησκέυματος σε δημόσιο έγγραφο γίνεται όχι για την δημιουργία δυσμενών διακρίσεων αλλ' αντιθέτως, για την διευκόλυνση στην άσκηση δικαιωμάτων και την απόδειξη εννόμων σχέσεων. Πράγματι, το θρήσκευμα μπορεί μεν να αφορά την εσωτερική σχέση του ατόμου με το θείο, συνδέεται όμως από το Σύνταγμα και το νόμο με σωρεία εννόμων σχέσεων των πολιτών που καθιστούν την αποκάλυψή του αναγκαία και υποχρεωτική. Όταν η έννομη τάξη συναρτά την ονοματοδοσία, τον γάμο, την κηδεία, τον τύπο του όρκου, τη χορήγηση οποιουδήποτε πιστοποιητικού οικογενειακής ή προσωπικής καταστάσεως που αποκαλύπτει τον τρόπο ονοματοδοσίας, τη συμμετοχή στην παρακολούθηση μαθημάτων της υποχρεωτικής εκπαιδεύσεως όπως το μάθημα των θρησκευτικών, με επιλογές του ατόμου συνδεόμενες

αποκλειστικώς με την αποκάλυψη των σχέσεων του με συγκεκριμένη θρησκεία ή αντιθέτως με την άρνησή της, δεν μπορεί να γίνει λόγος για επέμβαση σε απαραβίαστο στοιχείο. Τούτο δε ισχύει πολλώ μάλλον όταν η νομοθεσία συνδέει ειδικώς την άσκηση δικαιωμάτων θρησκευτικών μειονοτήτων με την αποκάλυψη του στοιχείου αυτού, όπως το εκπαιδευτικό καθεστώς των μουσουλμανοπαίδων, η νομική μορφή των ισραηλητικών κοινοτήτων, η μερική ή ολική απαλλαγή από την στράτευση λειτουργών γνωστών θρησκειών και δογμάτων ή ατόμων που εκδηλώνουν ότι έχουν αντίστοιχη αντίρρηση συνειδήσεως ή το νομικό καθεστώς των γνωστών θρησκειών, οι πιστοί των οποίων διατηρούν το δικαίωμα λειτουργίας ναών και ευκτηρίων οίκων, οπότε η απόλαυση των σχετικών δικαιωμάτων προϋποθέτει την αποκάλυψη στην πολιτεία του θρησκεύματος. Αλλά και γενικότερα, η συμμετοχή του προσώπου σε ορισμένη θρησκευτική κοινότητα δεν μπορεί κατά κανένα τρόπο να θεωρηθεί μύχια πεπιοίθησή του (ως λ.χ. φιλοσοφική ή ιδεολογική πεπιοίθηση) ή μυστικό καλυπτόμενο από το νόμο. Αντίθετα, η είσοδος και έξοδος στις θρησκευτικές κοινότητες, οι οποίες κατά το Σύνταγμα δεν μπορούν να υπάρχουν παρά μόνο ως γνωστές, αποτελούν πράξεις τελούμενες φανερά κατά τελετουργική διαδικασία, πιστοποιούμενη συνήθως με δημόσια έγγραφα. Εξ άλλου σε μία δημοκρατικά οργανωμένη πολιτεία, όπου τα ατομικά δικαιώματα κατοχυρώνονται και προστατεύονται, η προστασία των θρησκευτικών και άλλων μειονοτήτων δεν γίνεται με την απόκρυψη της υπάρξεώς τους αλλά με την οργάνωση πλήρους και αποτελεσματικού συστήματος έννομης προστασίας των δικαιωμάτων τους. Στην συγκεκριμένη περίπτωση, ο νομοθέτης, θεσπίζοντας με τον ν. 1599/1986 αλλά και τον Κώδικα Διοικητικής Διαδικασίας που κυρώθηκε με τον ν. 2690/1999 ένα ολοκληρωμένο σύστημα εξυπηρετήσεως των πολιτών στις συναλλαγές τους με τη δημόσια διοίκηση, θεώρησε πρόσφορη και αναγκαία για τη διευκόλυνση των συναλλαγών αυτών αναφορικά με τις προεκτεθείσες πολυάριθμες έννομες σχέσεις, την συμπερίληψη του θρησκεύματος στα αναγραφόμενα στο δελτίο ταυτότητας προσωπικά στοιχεία. Το δελτίο αυτό είναι ιδιόμορφο δημόσιο έγγραφο που δεν είναι αυτοτελώς δημιουργικό εννόμων καταστάσεων αλλά συνοψίζει και αποτυπώνει άλλες αρμοδίως εκδοθείσες εκτελεστές διοικητικές πράξεις δημιουργικές εννόμων σχέσεων και καταστάσεων των πολιτών. Η

επιλογή συνεπώς αυτή του νομοθέτη δεν παραβιάζει καμιά συνταγματική διάταξη, δεν μπορεί να ελεγχθεί ως προς την κρίση περί προσφόρου από κανένα διοικητικό όργανο όπως η Αρχή ή ο Υπουργός Δημοσίας Τάξεως, θα μπορούσε δε, αν συνέτρεχε νόμιμη περίπτωση, να ανατραπεί μόνον από τον νομοθέτη με την ψήφιση ειδικού τυπικού νόμου, και μάλιστα από την Ολομέλεια της Βουλής, γεγονός το οποίο εν προκειμένω δε συνέβη. Συνεπώς, ο προβαλλόμενος λόγος ακυρώσεως είναι βάσιμος και έπρεπε, κατά την γνώμη αυτή, να γίνει δεκτός. Κατά την ειδικότερη δε εκδοχή της εκ των ως άνω μειοψηφούντων μελών Συμβουλίου Α. Τσαμπάση, ως αναγραφή του θρησκειώματος είναι πάντως, κατά την έννοια του νόμου, εκ των πραγμάτων προαιρετική αφού το θρήσκευμα, μη συνδεδεμένο πλέον με την ονοματοδοσία του προσώπου, καταχωρείται στη σχετική ληξιαρχική πράξη γεννήσεως και εντεύθεν μεταφέρεται στην αστυνομική ταυτότητα μόνο εφ' όσον υπάρχει και προσκομίζεται οικειοθελώς από τον ενδιαφερόμενο σχετική πράξη βαπτίσεως, υπό την έννοια δε αυτή εάν δεν υπάρχει ή δεν προσκομίζεται από τον ενδιαφερόμενο πράξη βαπτίσεως, θρήσκευμα δεν καταχωρείται. Εξ άλλου, κατά την ειδικότερη εκδοχή της Συμβούλου Μ. Καραμανώφ, η νομοθεσία για τις ταυτότητες συνάδει προς το Σύνταγμα διότι το οριζόμενο από τον νόμο περιεχόμενο των δελτίων ταυτότητος περιλαμβάνει τα απαραίτητα δεδομένα της προσωπικής καταστάσεώς των πολιτών εκ της συμμετοχής τους σε αντικειμενικές κοινωνικές ομάδες, (έθνος, θρησκευτική κοινότης, επαγγελματική κοινότης, τοπική κοινότης, οικογένεια κλπ.), τις οποίες η έννομη (συνταγματική) τάξη αναγνωρίζει και προστατεύει, ως αποτελούσες αυτήν ταύτην τη δομή της κοινωνίας. Η συμμετοχή στις ομάδες αυτές πρέπει να καθίσταται γνωστή κατά τρόπο έγκυρο εις πάντα έχοντα έννομο συμφέρον, εφ' όσον πρόκειται περί πληροφορίας ζωτικής για τη δημόσια τάξη, ως αφορώσης την ασφάλεια των προσωπικών και δικαιοπρακτικών σχέσεων, ήτοι μείζονος σκοπού του κράτους δικαίου.

8. Επειδή, περαιτέρω, η θρησκευτική ελευθερία, υπό τη θετική της έκφανση, της εκδήλωσης δηλαδή των θρησκευτικών πεποιθήσεων, συνίσταται στο δικαίωμα του καθενός να εκδηλώνει ανεμπόδιστα το θρήσκευμα ή τις θρησκευτικές εν γένει πεποιθήσεις του με ποικίλους τρόπους, ατομικά ή από

κοινού με άλλους, ιδιωτικά ή δημόσια, εφ' όσον δεν προσβάλλει τη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη και υπό τους περιορισμούς της παραγρ. 4 του άρθρου 13 του Συντάγματος. Ωστόσο η ελευθερία αυτή δεν περιλαμβάνει και το δικαίωμα των ατόμων να εκδηλώνουν το θρήσκευμα που ακολουθούν ή τις θρησκευτικές εν γένει πεποιθήσεις τους με την αναγραφή αυτών, όταν το επιθυμούν, και σε κρατικά έγγραφα, όπως είναι τα δελτία ταυτότητας. Το άρθρο 13 του Συντάγματος όχι μόνο δεν παρέχει τέτοια αξίωση στους φορείς του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας, άλλωστε τούτο ως ατομικό δικαίωμα θεμελιώνει κατ' αρχήν μόνον αξίωση του ατόμου έναντι της κρατικής εξουσίας για αποχή από επεμβάσεις των οργάνων της που θα παρεμπόδιζαν την άσκησή του και όχι αξίωση θετικής ενέργειας, αλλά απαγορεύει και την προαιρετική αναγραφή του θρησκειώματος ή των θρησκευτικών εν γένει πεποιθήσεων στα δελτία ταυτότητας, ως μέσο εκδήλωσης και απόδειξης αυτών. Η αντίθετη ερμηνεία θα είχε ως συνέπεια την προσβολή της θρησκευτικής ελευθερίας, υπό την αρνητική της έκφανση, εκείνων των Ελλήνων, οι οποίοι δε θα επιθυμούσαν να εκδηλώσουν τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις με αυτόν τον τρόπο, αναιρώντας παράλληλα και τη θρησκευτική ουδετερότητα του Κράτους όσον αφορά την άσκηση του ατομικού αυτού δικαιώματος, που επιβάλλεται από το άρθρο 13 του Συντάγματος. Πράγματι, όσοι Έλληνες αρνηθούν να αναγράφεται το θρήσκευμα ή οι όποιες θρησκευτικές πεποιθήσεις στο δελτίο ταυτότητας, η άρνηση δε αυτή βεβαιώνεται από δημόσια αρχή σε κρατικό έγγραφο, που μάλιστα επιδεικνύεται σε κάθε αρχή και υπηρεσία καθώς και σε οποιονδήποτε ιδιώτη για την αναγνώριση του κατόχου, αναγκάζονται να αποκαλύψουν εμμέσως και οιονεί δημόσια, μία πλευρά της ενδιάθετης στάσης τους απέναντι στο θείο. Ταυτόχρονα δε διαφοροποιούνται παρά τη θέλησή τους και με την επέμβαση κρατικών οργάνων, από εκείνους τους Έλληνες που ομολογούν τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις με την αναγραφή αυτών στα δελτία ταυτότητας. Πέραν αυτών, η αναγραφή του θρησκειώματος στα δελτία ταυτότητας παρέχει και έδαφος ενδεχόμενων διακρίσεων, δυσμενών ή ευμενών και ενέχει συνεπώς τον κίνδυνο προσβολής της θρησκευτικής ισότητας, που κατοχυρώνεται με τη θεμελιώδη διάταξη της παραγρ. 1 του άρθρου 13 του Συντάγματος. Αβασίμως δε ο αιτών ισχυρίζεται, επικαλούμενος

το άρθρο 3 του Συντάγματος, που αναγνωρίζει ως «Επικρατούσα θρησκεία» στην Ελλάδα τη θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού, ότι πάντως, εν όψει της διάταξης αυτής, το Σύνταγμα παρέχει ειδικώς στους Έλληνες Ορθόδοξους Χριστιανούς το δικαίωμα να εκδηλώνουν και να αποδεικνύουν το θρήσκευμά τους, όταν το επιθυμούν, και με κρατικά έγγραφα και άρα και με τα δελτία ταυτότητας. Το άρθρο 3, που άλλωστε εντάσσεται στο τμήμα Β' του πρώτου μέρους του Συντάγματος, που αφορά τις σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας, δεν επηρεάζει την άσκηση του κατοχυρούμενου με το άρθρο 13 ατομικού δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας, που περιλαμβάνεται στο δεύτερο μέρος του Συντάγματος με αντικείμενο τα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, ούτε εισάγει προνομιακή μεταχείριση υπέρ των Ορθόδοξων Χριστιανών κατά την άσκηση του δικαιώματος αυτού. Κάτι τέτοιο άλλωστε, θα αντέβαινε και στην ειδική διάταξη της παραγρ. 1 του άρθρου 18 που επιβάλλει την ίση μεταχείριση στην απόλαυση και των ατομικών δικαιωμάτων ανεξάρτητα από θρησκευτικές πεποιθήσεις. Συνεπώς, η αναγραφή του θρησκεύματος στα δελτία ταυτότητας, έστω και αν αυτή είναι προαιρετική, έστω δηλαδή και αν γίνεται με τη συγκατάθεση του προσώπου, συνιστά παραβίαση του άρθρου 13 του Συντάγματος και πρέπει να απορριφθεί ως αβάσιμος ο περί του αντιθέτου λόγος ακυρώσεως. Κατά την άποψη των Συμβούλων Γ. Παπαγιωτόπουλου, Π. Πικραμμένου, Θ. Παπαευαγγέλου, Α. Ράντου, Δ. Μαρινάκη, Σ. Χαραλάμπους και Γ. Παπαγεωργίου το Σύνταγμα ούτε επιβάλλει ούτε απαγορεύει την υποχρεωτική ή προαιρετική αναγραφή του θρησκεύματος στα δελτία ταυτότητας, δεν κατοχυρώνει δε πάντως ατομικό δικαίωμα αναγραφής του στοιχείου αυτού στο δελτίο ταυτότητας. Το ζήτημα αυτό καταλείπεται από το συντακτικό νομοθέτη προς ρύθμιση στον κοινό νομοθέτη. Συνεπώς, ο λόγος ακυρώσεως ότι επιβάλλεται από το Σύνταγμα η αναγνώριση της δυνατότητας κάθε πολίτη να αναγράφεται προαιρετικώς το θρήσκευμά του στο δελτίο ταυτότητας θα έπρεπε να απορριφθεί γι' αυτόν τον λόγο. Εξ άλλου, κατά την άποψη των Συμβούλων Φ. Αρναούτογλου, Α. Γκότση και Δ. Μπριόλα ο προβαλλόμενος λόγος ακυρώσεως πρέπει να απορριφθεί διότι το Σύνταγμα δεν κατοχυρώνει ατομικό δικαίωμα αναγραφής του στοιχείου αυτού στο δελτίο ταυτότητας. Εφ' όσον δε δεν υφίσταται διάταξη νόμου που να προβλέπει την προαιρετική

αναγραφή του στοιχείου αυτού, δεν είναι αναγκαία για την απόρριψη του λόγου η επίλυση του ζητήματος αν το Σύνταγμα απαγορεύει την προαιρετική αναγραφή του θρησκειύματος στο δελτίο ταυτότητας. Μειοψήφισαν οι Σύμβουλοι Αθ. Τσαμπάση, Ν. Ντούβας, Ν. Σακελλαρίου και Μ. Καραμανώφ, προς τους οποίους συντάχθηκε και ο Πάρεδρος Δ. Αλεξανδρής, οι οποίοι υποστήριξαν ότι τα αναφερόμενα στο δικόγραφο περί προαιρετικής αναγραφής δεν αποτελούν αυτοτελή λόγο ακυρώσεως αλλά ερμηνευτικά επιχειρήματα των αιτούντων μαχομένων υπέρ της συνταγματικότητας του νόμου τουλάχιστον υπό την έννοια της προαιρετικής αναγραφής. Υπό την έννοια αυτή προβαλλόμενος ο ισχυρισμός είναι, πάντως, βάσιμος αφού, όπως προελέχθη, η κατά την κείμενη νομοθεσία αναγραφή του θρησκειύματος δεν προσκρούει στο Σύνταγμα ούτε ως υποχρεωτική ούτε, πολλώ μάλλον, ως προαιρετική.

11. Επειδή, ο Ν. 2472/1997 στο άρθρο του 3, με υπότιτλο «πεδίο εφαρμογής», ορίζει ότι οι διατάξεις του εφαρμόζονται, κατά τους ειδικότερους ορισμούς της παραγρ. 3, «στην εν όλω ή εν μέρει αυτοματοποιημένη επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, τα οποία περιλαμβάνονται ή πρόκειται να περιληφθούν σε αρχείο» (παράγρ. 1). Δεν εφαρμόζονται πάντως στην επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα «η οποία πραγματοποιείται από φυσικό πρόσωπο για την άσκηση δραστηριοτήτων αποκλειστικά προσωπικών ή οικιακών» (παράγρ. 2). «Δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα», είναι, κατά το άρθρο 2 του Ν. 2472/1997, που δίνει την έννοια των βασικών όρων του νόμου, «κάθε πληροφορία που αναφέρεται στο υποκείμενο των δεδομένων» (περ. α) δηλαδή «το φυσικό πρόσωπο στο οποίο αναφέρονται τα δεδομένα ...» (περ. γ). Δεν λογίζονται όμως, ως δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα «τα στατιστικής φύσεως συγκεντρωτικά στοιχεία, από τα οποία δεν μπορούν πλέον να προσδιορισθούν τα υποκείμενα των δεδομένων» (περ. α). Από το σύνολο των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα ο νόμος διακρίνει, στο άρθρο του 2, μία ειδική κατηγορία δεδομένων, τα «ευαίσθητα δεδομένα», όπως τα χαρακτηρίζει, στα οποία επιφυλάσσει, με το άρθρο του 7, υψηλότερο επίπεδο προστασίας. Ως «ευαίσθητα δεδομένα» νοούνται «τα δεδομένα που αφορούν τη φυλετική ή εθνική προέλευση, τα

πολιτικά φρονήματα, τις θρησκευτικές ή φιλοσοφικές πεποιθήσεις, τη συμμετοχή σε ένωση, σωματείο και συνδικαλιστική οργάνωση, την υγεία, την κοινωνική πρόνοια και την ερωτική ζωή καθώς και τα σχετικά με ποινικές διώξεις ή καταδίκες» (περ. β). Εξ άλλου, «Επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα» («επεξεργασία») είναι «κάθε εργασία ή σειρά εργασιών που πραγματοποιείται από το Δημόσιο ή από ν.π.δ.δ. ή ι.δ. ή ένωση προσώπων ή φυσικό πρόσωπο με ή χωρίς βοήθεια αυτοματοποιημένων μεθόδων και εφαρμόζονται σε δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα, όπως η συλλογή, η καταχώριση, η οργάνωση, η διατήρηση ή αποθήκευση, η τροποποίηση, η εξαγωγή, η χρήση, η διαβίβαση, η διάδοση ή κάθε άλλης μορφής διάθεση, η συσχέτιση ή ο συνδυασμός, η διασύνδεση, η δέσμευση (κλείδωμα), η διαγραφή, η καταστροφή» (περ. δ'). Ως «Αρχείο δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα» («αρχείο»), νοείται «σύνολο δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, τα οποία αποτελούν ή μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο επεξεργασίας και τα οποία τηρούνται είτε από το Δημόσιο ή από νομικό πρόσωπο δημοσίου ή ιδιωτικού δικαίου ή ένωση προσώπων ή φυσικό πρόσωπο» (περ. ε'). Στο άρθρο 4 του Ν. 2472/1997, με υπότιτλο «Χαρακτηριστικά των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα» για να τύχουν νόμιμης επεξεργασίας πρέπει: α) Να συλλέγονται κατά τρόπο θεμιτό και νόμιμο για καθορισμένους, σαφείς και νόμιμους σκοπούς και να υφίστανται θεμιτή και νόμιμη επεξεργασία εν όψει των σκοπών αυτών, β) Να είναι συναφή, πρόσφορα και όχι περισσότερα από όσα κάθε φορά απαιτείται εν όψει των σκοπών της επεξεργασίας, γ) Να είναι ακριβή και, εφόσον χρειάζεται, να υποβάλλονται σε ενημέρωση. δ) Να διατηρούνται σε μορφή που να επιτρέπει τον προσδιορισμό της ταυτότητας των υποκειμένων τους μόνο κατά τη διάρκεια της περιόδου που απαιτείται, κατά την κρίση της Αρχής, για την πραγματοποίηση των σκοπών της συλλογής τους και της επεξεργασίας τους ... 2. Δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα που έχουν συλλεγεί ή υφίστανται επεξεργασία, κατά παράβαση της προηγούμενης παραγράφου, καταστρέφονται με ευθύνη του υπεύθυνου επεξεργασίας. Η Αρχή εάν εξακριβώσει αυτεπαγγέλτως ή μετά από σχετική καταγγελία παράβαση των διατάξεων της προηγούμενης παραγράφου επιβάλλει τη διακοπή της συλλογής ή της επεξεργασίας και την καταστροφή των δεδομένων

προσωπικού χαρακτήρα που έχουν ήδη συλλεγεί ή έχουν τύχει επεξεργασίας». Στη συνέχεια ο Ν. 2472/1997 στο άρθρο του 5, με υπότιτλο «Προϋποθέσεις επεξεργασίας», προβλέπει στην παράγρ. 1 ότι «Επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα επιτρέπεται μόνον όταν το υποκείμενο των δεδομένων έχει δώσει τη συγκατάθεσή του» και στην παραγρ. 2, ότι κατ' εξαίρεση επιτρέπεται η επεξεργασία και χωρίς τη συγκατάθεση στις οριζόμενες στην παράγραφο αυτή περιπτώσεις. Με το άρθρο του 7 που διέπει την επεξεργασία ευαίσθητων δεδομένων, ο Ν. 2472/1997 ορίζει ότι «Απαγορεύεται η συλλογή και η επεξεργασία ευαίσθητων δεδομένων» (παράγρ. 1). Κατά την παράγρ. όμως 2 του ίδιου άρθρου επιτρέπεται κατ' εξαίρεση «η συλλογή και η επεξεργασία ευαίσθητων δεδομένων καθώς και η ίδρυση και λειτουργία σχετικού αρχείου, ύστερα από άδεια της Αρχής όταν συντρέχουν μία ή περισσότερες από τις ... προϋποθέσεις» που προβλέπονται στην παράγραφο αυτή, μεταξύ των οποίων είναι και η γραπτή συγκατάθεση του υποκειμένου, «εκτός εάν η συγκατάθεση έχει αποσπασθεί με τρόπο που αντίκειται στο νόμο ή τα χρηστά ήθη ή νόμος ορίζει ότι η συγκατάθεση δεν αίρει την απαγόρευση». Στο άρθρο 10 ο Νόμος προβλέπει ότι η επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα είναι απόρρητη και επιβάλλει όρους καθώς και τη λήψη κατάλληλων μέτρων για την ασφάλεια των δεδομένων. Τέλος, όπως έχει ήδη αναφερθεί σε προηγούμενη σκέψη, ο Ν. 2472/1997 συνιστά, με το άρθρο του 15, Αρχή Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα, με αποστολή την εποπτεία της εφαρμογής του νόμου αυτού καθώς και άλλων ρυθμίσεων που αφορούν την προστασία του ατόμου από την επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, την οποία εξοπλίζει με σειρά αρμοδιοτήτων που προβλέπονται στο άρθρο 19 αυτού.

10. Επειδή, από τις διατάξεις του Ν. 2472/1997, που έχουν παρατεθεί στην προηγούμενη σκέψη, καθώς και στην τρίτη σκέψη, προκύπτει ότι ο νόμος αυτός εφαρμόζεται σε κάθε επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, είτε αυτή εκτελείται από το Δημόσιο ή νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου είτε εκτελείται από φυσικό πρόσωπο ή ένωση προσώπων ή νομικό πρόσωπο ιδιωτικού δικαίου, όπως ειδικότερα ορίζεται στη παράγρ. 3 του άρθρου 3, με εξαίρεση την επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, «η οποία

πραγματοποιείται από φυσικό πρόσωπο για την άσκηση δραστηριοτήτων αποκλειστικά προσωπικών ή οικιακών». Όσον αφορά τις εκτελούμενες από δημόσια αρχή επεξεργασίες, η μοναδική εξαίρεση που προβλέπεται αλλά και αυτή μερική, δηλαδή εξαίρεση από την εφαρμογή ορισμένων μόνο διατάξεων του Ν. 2472/1997 (των άρθρων 11, 12, 13 και 19 παρ. 1), αναφέρεται στο ποινικό μητρώο και τα υπηρεσιακά αρχεία «που τηρούνται από τις αρμόδιες δικαστικές αρχές για την εξυπηρέτηση των αναγκών της λειτουργίας της ποινικής δικαιοσύνης και στο πλαίσιο της λειτουργίας τους» (άρθρο 24 παρ. 5). Περαιτέρω, από τις παραπάνω διατάξεις προκύπτει ότι, προκειμένου τα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα να τύχουν νόμιμης επεξεργασίας, απαιτείται σε κάθε περίπτωση, ασυνδέτως δηλαδή προς συγκεκριμένο πρόσωπο, να συντρέχουν σωρευτικά οι προϋποθέσεις του άρθρου 4 παρ. 1 του Ν. 2472/1997, που, μεταξύ άλλων, ορίζει ότι τα δεδομένα πρέπει να συλλέγονται κατά τρόπο θεμιτό και νόμιμο για σαφείς και νόμιμους σκοπούς. Συνεπώς, όταν εκτελείται από δημόσια αρχή επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, πρέπει αυτή να προβλέπεται ειδικώς από διάταξη νόμου, σύμφωνη με το Σύνταγμα, άλλως η επεξεργασία είναι μη νόμιμη και επιβάλλεται η διακοπή της, ανεξάρτητα από τυχόν παρέμβαση της Αρχής Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα. Μόνο δε εάν συντρέχουν οι παραπάνω βασικές προϋποθέσεις έχουν εφαρμογή οι διατάξεις των άρθρων 5 και 7 του Ν. 2472/1997, οι οποίες επιβάλλουν ως περαιτέρω πρόσθετη, κατ' αρχήν, προϋπόθεση νόμιμης επεξεργασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα συγκεκριμένου προσώπου, τη συγκατάθεση αυτού. Ειδικώς όσον αφορά την επεξεργασία ευαίσθητων δεδομένων, όπως το θρήσκευμα, απαιτείται επιπλέον και η προηγούμενη άδεια της Αρχής (άρθρ. 7).

11. Επειδή, τα στοιχεία που, κατά το άρθρο 2 του Ν.Δ. 127/1969, περιλαμβάνονται στα δελτία ταυτότητας, αποτελούν, σύμφωνα με το άρθρο 2 περιπτ. α' του Ν. 2472/1997, δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα. Οι δε προβλεπόμενες από τις διατάξεις του Ν.Δ. 127/1969 και των κατ' εξουσιοδότηση του άρθρου 4 αυτού εκδιδόμενων υπουργικών αποφάσεων, εργασίες των αστυνομικών αρχών που αφορούν τα εν λόγω στοιχεία, δηλαδή η συλλογή και η καταχώρισή τους (αναγραφή) στα δελτία ταυτότητας,

συνιστούν επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, κατά την έννοια των διατάξεων των άρθρων 2 και 3 του Ν. 2472/1997, αφού, όπως ρητώς ορίζει το άρθρο 3 του Ν.Δ. 127/1969, τα παραπάνω στοιχεία περιλαμβάνονται σε ειδικώς τηρούμενο αρχείο. Εφ' όσον όμως, όπως έγινε από την κρατήσασα γνώμη δεκτό σε προηγούμενη σκέψη, η διάταξη της περίπτ. 20 του άρθρου 2 του Ν.Δ. 127/1969, που προβλέπει την αναγραφή του θρησκειώματος στα δελτία ταυτότητας, αντίκειται στο Σύνταγμα, η επεξεργασία του ευαίσθητου αυτού δεδομένου ήταν, σύμφωνα με τις ειδικές διατάξεις του Ν. 2472/1997, μη νόμιμη. Ως εκ τούτου ο Υπουργός Δημόσιας Τάξης, προβαίνοντας, με βάση την εξουσιοδοτική διάταξη του άρθρου 4 του Ν.Δ. 127/1969, σε νέο καθορισμό του τύπου (υποδείγματος) του δελτίου ταυτότητας, με την προσβαλλόμενη απόφαση, νομίμως δεν περιέλαβε, μεταξύ των ενδείξεων των αναγραφόμενων σε αυτόν στοιχείων, την ένδειξη του θρησκειώματος, προκειμένου να διακοπεί η μη νόμιμη επεξεργασία του ευαίσθητου αυτού δεδομένου, όπως επιβάλλει ο Ν. 2472/1997. Συνεπώς η υπουργική αυτή απόφαση, στην έκδοση της οποίας αρμοδίως συμπράττει ο Υπουργός Οικονομικών, σύμφωνα με το άρθρο 22 παράγρ. 3 του Ν. 2362/1995 (ΦΕΚ 247), είναι, κατά το μέρος της αυτό, νόμιμη. Οι δε λόγοι ακυρώσεως, με τους οποίους προβάλλεται ότι η προσβαλλόμενη υπουργική απόφαση είναι κατά τούτο ακυρωτέα, διότι πέραν των διατάξεων των άρθρων 3 και 13 του Συντάγματος και των διατάξεων του Ν. 2472/1997, αντιβαίνει και σε άλλες συνταγματικές διατάξεις και συγκεκριμένα στο άρθρο 5 παρ. 1, που κατοχυρώνει το δικαίωμα του καθενός «να αναπτύσσει ελεύθερα την προσωπικότητά του και να συμμετέχει στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της Χώρας ...» και στο άρθρο 25 παράγρ. 1, που ορίζει ότι «Τα δικαιώματα του ανθρώπου, ως ατόμου και ως μέλους του κοινωνικού συνόλου, τελούν υπό την εγγύηση του Κράτους· όλα τα κρατικά όργανα υποχρεούνται να διασφαλίζουν την ανεμπόδιστη άσκησή τους», είναι απορριπτέοι ως αβάσιμοι.

12. Επειδή, με την κρινόμενη αίτηση πλήσσει η προσβαλλόμενη υπουργική απόφαση και ως προς το μέρος κατά το οποίο δεν περιελήφθη στον καθοριζόμενο με αυτή τύπο του δελτίου ταυτότητας και το στοιχείο της ιθαγένειας («υπηκοότητας»). Δεδομένου όμως ότι με την απόφαση 2281/2001

του Δικαστηρίου, η προσβαλλόμενη αυτή πράξη ακυρώθηκε κατά τούτο, η δίκη πρέπει να καταργηθεί ως προς το αντίστοιχο μέρος της.

13. Επειδή, συνεπώς η υπό κρίση αίτηση πρέπει να απορριφθεί εν μέρει, δηλαδή όσον αφορά τη μη αναγραφή του θρησκειώματος στα δελτία ταυτότητας, ενώ κατά τα λοιπά πρέπει να καταργηθεί η δίκη.

- **ΣΤΕ 3356/1995**

Προεδρεύων: Αν. Μαρίνος, Αντ/ρος

Εισηγητής : Εμμ. Δαρζέντας, Σύμβουλος

Δικηγόρος : Κρ. Μανωλής (παρ. Ν.Σ.Κ.)

Επειδή με την αίτηση αυτή ζητείται η ακύρωση της υπ' αριθμ. 28/27-5-1994 πράξεως του Συλλόγου Καθηγητών του 3ου Γυμνασίου Πατρών, με την οποία η διαγωγή του υιού των αιτούντων μαθητού της Γ' τάξεως του ως άνω Γυμνασίου εχαρακτήρισθη ως επίμεμπτος.

Επειδή, το άρθρο 13 του Συντάγματος ορίζει τα εξής: "1. Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη. Η απόλαυση της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη. Η απόλαυση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις κανενός. 2. Κάθε γνωστή θρησκεία είναι ελεύθερη και τα σχετικά με την λατρεία της τελούνται ανεμπόδιστα υπό την προστασία των νόμων...." Εξ άλλου το άρθρο 16 του Συντάγματος ορίζει στην παράγραφο 2 ότι: " Η παιδεία αποτελεί βασική αποστολή του Κράτους και έχει σκοπό την ηθική, πνευματική, επαγγελματική και φυσική αγωγή των Ελλήνων την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης και τη διάπλασή τους σε ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες". Τέλος, η Διεθνής Σύμβαση της Ρώμης της 4ης Νοεμβρίου 1950 "περί προασπίσεως των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών", που κυρώθηκε το πρώτον με τον

νόμο 2329/1953 (φ. 68, Α) και ως εκ νέου με το Ν.Δ. 53/1974(φ. 256, Α), και έχει, ως εκ τούτου σύμφωνα με το άρθρο 28 παρ. 1 του Συντάγματος αυξημένη τυπική ισχύ με τον μεν άρθρο κατοχυρώνει το ατομικό δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας, με το άρθρο δε 2 του Α προσθέτου πρωτοκόλλου ορίζει ειδικότερα τα εξής:" Ουδείς δύναται να στερηθεί του δικαιώματος όπως εκπαιδευθεί. Παν Κράτος εν τη ασκήσει των αναλαμβανομένων υπ' αυτού καθηκόντων επί του πεδίου της μορφώσεως και της εκπαιδεύσεως θα σέβεται το δικαίωμα των γονέων όπως εξεσφαλίζωσιν την μόρφωσιν και εκπαιδευσιν ταύτην συμφώνως προς τας ιδίας αυτών θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις".

Επειδή από τις πιο πάνω διατάξεις ερμηνευόμενες σε συνδυασμό μεταξύ τους εν όψει του γνωστού τοις πασιν γεγονότος, ότι η συντριπτική πλειοψηφία του ελληνικού λαού πρεσβεύει την Ορθόδοξη Χριστιανική Θρησκεία, (ΣΤΕ 3533/1986) ως τούτο άλλωστε μαρτυρείται και από την γενομένην στην κεφαλίδα του Συντάγματος, επίκληση της Αγίας Τριάδος, σε συνδυασμό με το άρθρο 3 του Συντάγματος, με τον οποίον το Ορθόδοξο Χριστιανικό Δόγμα χαρακτηρίζεται ως: "Επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα", συνάγεται ότι σκοπός της παρεχομένης στα σχολεία παιδείας είναι, μεταξύ των άλλων, και η "ανάπτυξη" της θρησκευτικής συνείδησης των ελληνοπαίδων σύμφωνα με τις αρχές της ορθόδοξης χριστιανικής διδασκαλίας, στην οποία, κατά τεκμήριο, εν όψει των εκτεθέντων, αποβλέπουν οι γονείς των αντλώντας από το πιο πάνω άρθρο 13 του Συντάγματος το δικαίωμα που είναι, ως αναφέρθηκε και διεθνώς κατοχυρωμένο, με τις άνω διατάξεις της Συμβάσεως της Ρώμης να καθορίζουν οι ίδιοι ην θρησκευτική αγωγή των τέκνων τους, σύμφωνα με τις δικές τους θρησκευτικές πεποιθήσεις. Υπό την έννοια αυτή και προκειμένου να τύχει εφαρμογής η διάταξη του άρθρου 16 παρ. 2 του Συντάγματος, προκειμένου δηλαδή να "αναπτυχθεί" η θρησκευτική συνείδηση των μαθητών, σύμφωνα με τη διδασκαλία της ορθόδοξης χριστιανικής πίστεως, οι μαθητικές εκδηλώσεις όπως είναι η καθημερινή προσευχή και ο εκκλησιασμός και να παρακολουθούν το μάθημα των θρησκευτικών το οποίο όπως είναι αυτονόητο εν όψει των εκτεθέντων πρέπει να διδάσκεται στα σχολεία σύμφωνα με τις αρχές της

ορθόδοξης χριστιανικής θρησκείας (βλ. ΣτΕ 3533/86) και επί ικανόν αριθμόν ωρών διδασκαλίας εβδομαδιαίως. Και ναι μεν η δημόσια συμμετοχή των μαθητών στις ως άνω θρησκευτικές εκδηλώσεις και η παρακολούθηση υπ' αυτών του μαθήματος των θρησκευτικών αποτελούν έμπρακτη δήλωση περί των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων δεν έρχονται όμως, εκ τούτου και μόνον, σε αντίθεση με το άρθρο 13 Συντάγματος. δοθέντος ότι δεν είναι δυνατή η επιβαλλόμενη από το άρθρο 16 παρ. 2 αυτού "ανάπτυξη" της θρησκευτικής τους συνείδησης χωρίς την ως άνω δήλωση περί θρησκευτικών τους πεποιθήσεων.

Είναι όμως πρόδηλον ότι εάν ένας ή περισσότεροι μαθητές άλλως οι γονείς τους, ασκώντας το κατοχυρωμένο με το άρθρο 13 του Συντάγματος και τις ως άνω διατάξεις της Συμβάσεως της Ρώμης δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας δηλώσουν καθ' οιονδήποτε τρόπον, προς τον Διευθυντήν του Σχολείου, οι για λόγους θρησκευτικής συνείδησης, ήτοι διότι είναι ετερόδοξοι ετερόθρησκοι ή άθεοι, δεν επιθυμούν να παρακολουθήσουν (οι ως άνω μαθητές) την διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών ή να μετάσχουν στις άλλες θρησκευτικές εκδηλώσεις που προβλέπονται από το σχολικό πρόγραμμα ο Διευθυντής έχει υπηρεσιακό καθήκον, που απορρέει από τις πιο πάνω διατάξεις να προβεί αμέσως σε όλες τις αναγκαίες κατά το νόμο ενέργειες ούτως ώστε οι μαθητές αυτοί να μη μετέχουν στις πιο πάνω θρησκευτικές εκδηλώσεις και να μην παρακολουθούν την διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών χωρίς βέβαια η αποχή αυτή να συνεπάγεται για τους ίδιους οποιασδήποτε μορφής σχολική κύρωση π.χ. καταλογοισμό απουσιών μείωση διαγωγής πειθαρχικές κυρώσεις κλπ. Ακόμα δε και εάν μια τέτοια άρνηση του μαθητή άλλωστε των γονέων του, δεν συνοδεύεται από επίκληση λόγων θρησκευτικής συνείδησης ο Διευθυντής έχει και πάλιν την υποχρέωση που απορρέει από τις αυτές πιο πάνω διατάξεις, να διερευνήσει μήπως τυχόν η άρνηση αυτή οφείλεται σε τέτοιου είδους λόγους, ούτως ώστε να συμπεριφερθεί αναλόγως, σύμφωνα με όσα εκτίθενται πιο πάνω. Η έρευνα δε αυτή ως συνέπεια της αντίστοιχης δήλωσης του μαθητού άλλως των γονέων του, περί μη συμμετοχής αυτού στο μάθημα των θρησκευτικών και στις λοιπές θρησκευτικές εκδηλώσεις ως και η ίδια η

δήλωση δεν απαγορεύονται από το άρθρο 13 του Συντάγματος διότι δεν αποτελούν μέσον προς δίωξη του μαθητή λόγω των διαφόρων ενδεχομένως θρησκευτικών του πεποιθήσεων οι οποίες πρέπει πάντως να είναι σεβαστές, αλλά όλως αντιθέτως αποβλέπουν εις το να διευκολύνουν τον μαθητή να απολαύσει "ανεμπόδιστα" την ελευθερία της θρησκευτικής του συνείδησης. Με τέτοια ακριβώς περιεχόμενο αντελήφθη, εξ άλλου την έννοια των ανωτέρω διατάξεων και ο κοινός νομοθέτης που γι' αυτό όρισε με την διάταξη του άρθρου 1 του Ν.1533/1985 υπό τον τίτλο: "Δομή και λειτουργία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης"(ΦΕΚ 167 Α) ότι: "1. Σκοπός της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης είναι να συμβάλει στην ολόπλευρη αρμονική και ισόρροπη ανάπτυξη των διανοητικών και ψυχοσωματικών δυνάμεων των μαθητών ώστε ανεξάρτητα από φύλο και καταγωγή να έχουν τη δυνατότητα να εξελιχθούν σε ολοκληρωμένες προσωπικότητες και να ζήσουν δημιουργικά. Ειδικότερα υποβοηθεί τους μαθητές :α)Να γίνονται ελεύθεροι, υπεύθυνοι δημοκρατικοί πολίτες, να υπερασπίζονται την εθνική ανεξαρτησία, την εδαφική ακεραιότητα της χώρας και τη δημοκρατία να εμπνέονται από αγάπη προς τον άνθρωπο τη ζωή και τη φύση και να διακατέχονται από πίστη προς την πατρίδα και τα γνήσια στοιχεία της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης. Η ελευθερία της θρησκευτικής τους συνείδησης είναι απαραβίαστη, β)...και με το άρθρο 6 παρ. 2 όρισεν ότι η εκπαίδευση στο Λύκειο "Ιδιαίτερα βοηθεί τους μαθητές :α)...β)Να συνειδητοποιούν την βαθύτερη σημασία του ορθόδοξου χριστιανικού ήθους....".

Επειδή ανεξαρτήτως προς τα ως άνω ζητήματα θρησκευτικής συνείδησης, ο μαθητής, μπορεί επίσης, στο πλαίσιο των κειμένων διατάξεων και ιδίως του Ν. 1566/85 και του παρατιθεμένου στη συνέχεια Π.Δ/τος 104/79, να αρνηθεί την δημόσια απαγγελία της προσευχής και όταν έχει άλλους προσωπικούς λόγους, οι οποίοι δικαιολογούν κατά τους κανόνες της παιδαγωγικής επιστήμης την άρνηση του αυτή όπως π.χ. όταν παρουσιάζει δυσαρθρία, του ελλείπει το θάρρος έχει σοβαρά ψυχολογικά προβλήματα κλπ. Και στην περίπτωση αυτή, ο Διευθυντής του Σχολείου εάν του αντιταθεί τέτοια άρνηση του μαθητή οφείλει και πάλι να προβεί στην σχετική έρευνα ώστε να

διαγνώσει τους πραγματικούς λόγους της άρνησης και να ενεργήσει αναλόγως.

Επειδή στο Κεφάλαιο ΣΤ του Π.Δ/τος 104/1979 "Περί σχολικού και διδακτικού έτους, υπηρεσιακών βιβλίων, εγγραφών μετεγγραφών, φοιτήσεως διαγωγής και τιμητικών διακρίσεων των μαθητών των σχολείων Μέσης Γενικής Εκπαίδευσης "(ΦΕΚ Α, 23) του εκδοθέντος με βάση την εξουσιοδότηση της παρ. 6 του άρθρου 28 και της παρ. 4 του άρθρο 31 του Ν. 309/1976 ορίζονται ως εξής: "ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤ" Διαγωγή μαθητών. Άρθρον 26. Γενικαί διατάξεις. 1. Η συμπεριφορά μαθητών, η καθ' οιονδήποτε τρόπον εκδηλουμένη εντός και εκτός του σχολείου δια πράξεων ή παραλείψεων συνιστά την διαγωγήν αυτών. 2. Η διαγωγή περιλαμβάνει μεταξύ των στοιχείων της σχολικής καταστάσεως των καθ' έκαστον σχολικόν έτος εις το Γυμνάσιο ή Λύκειον φοιτούντων μαθητών και ελέγχεται χαρακτηρίζεται και καταχωρίζεται εις τα οικεία βιβλία και τας διατάξεις του παρόντος Π.Δ/τος. 3. Η προσήκουσα διαγωγή των μαθητών νοουμένη ως έμπρακτος συμμόρφωσις προς τους διέποντας την σχολικήν ζωήν κανόνας και προς τας ηθικάς αρχάς του κοινωνικού περιβάλλοντος, εντός του οποίου διαβιούν, αποτελεί υποχρέωσιν αυτών, πάσα δε παρέκκλισις εκ ταύτης εκδηλουμένη δι' υπαιτίου πράξεως ή παραλείψεως αποτελεί αντικείμενον παιδαγωγικού ελέγχου και εν ανάγκη αντιμετωπίζεται δια σχολικών κυρώσεων κατά τας διατάξεις του παρόντος Π.Δ/τος. 4. Η διαγωγή εκάστου μαθητού χαρακτηρίζεται "κοσμιωτάτη", "κοσμία", "επίμεμπτη" αναλόγως των συνιστώντων αυτήν χαρακτηριστικών στοιχείων κατά τας κατωτέρω διακρίσεις: α) "κοσμιωτάτη" χαρακτηρίζεται η διαγωγή μαθητού τινός όταν ούτος τηρεί απολύτως την κατά την έννοιαν της παρ. 3 του παρόντος άρθρου προσήκουσα διαγωγήν, β) "κοσμία" χαρακτηρίζεται η διαγωγή μαθητού τινός όταν ούτος τηρεί μεν κατά κανόνα την κατά την έννοιαν της παρ. 3 του παρόντος άρθρου προσήκουσα διαγωγήν, ουχί όμως άνευ παρεκκλίσεων γ) "επίμεμπτη" χαρακτηρίζεται η διαγωγή μαθητού τινός, όταν ούτος παρεκκλίνει από την προσήκουσαν κατά την έννοιαν της παρ. 3 του παρόντος άρθρου διαγωγήν εις βαθμόν ανεπίτρεπτον, άλλ' η παρέκκλισις αυτή κρίνεται επιδεικτική παιδαγωγικής επανορθώσεως

εντός του αυτού σχολικού περιβάλλοντος. Όταν, ο μαθητής παρεκκλίνει από την προσήκουσαν κατά την έννοιαν της παρ. 3 του παρόντος άρθρου, διαγωγήν εις βαθμόν ώστε η παρέκκλισις αύτη να δημιουργεί παιδαγωγικόν πρόβλημα υπερβαίνον τα επανορθωτικάς δυνατότητας του εις ο φοιτά σχολείον, ο μαθητής ούτος υποχρεούται εις αλλαγὴν σχολικού περιβάλλοντος ἵνα ἐν τῷ πλαισίῳ νέων σχολικῶν συνθηκῶν να παρασχεθῆ ἡ ευχέρεια βελτίωσης τῆς διαγωγῆς του. 5. Ο ετήσιος χαρακτηρισμός τῆς διαγωγῆς ἐκάστου Λυκείου ἐνεργεῖται κατὰ τὴν λήξιν του διδακτικοῦ ἔτους δι' ἐιδικῆς πράξεως του Συλλόγου των Διδασκόντων ἀποφαινομένου κατὰ πλειοψηφίαν ἐπὶ τῆ βάσει τῆς ἐν γένει συμπεριφορᾶς τούτων και των τυχόν εις τα οικεῖα βιβλία κατακεχωρισμένων στοιχείων κυρώσεων ἢ ἠθικῶν ἀμοιβῶν προσηκόντως συνεκτιμωμένων κατὰ τὴν κρίσιν του Συλλόγου των Διδασκόντων. Προκειμένου περὶ χαρακτηρισμοῦ τῆς διαγωγῆς μαθητοῦ τινός ὡς κοσμίας ἢ ἐπίμεμπτης ἢ κατὰ τα ἀνωτέρω πράξις του Συλλόγου Διδασκόντων δεόν να εἶναι ἠτιολογημένη. 6).....7)....."

Ἐν ὄψει των διατάξεων αὐτῶν ἐκρίθη ἤδη (ΣΤΕ 2326/1995, 2758/92, 2399/89, 99/1987, 1861/1986, 323/82 κ.α.) ὅτι, ο χαρακτηρισμός τῆς διαγωγῆς των μαθητῶν ὡς "κοσμιωτάτης", "κοσμίας" ἢ "ἐπίμεμπτης" ἐξαρτάται ἀπὸ τὴ συμπεριφορὰ τους κατὰ τὴ διάρκεια ολοκλήρου του ἔτους, ὅπως ἡ συμπεριφορὰ αὐτὴ προσδιορίζεται ἀπὸ τὸ νόμο (ἄρθρο 26 παρ. 3) και ἐιδικότερα ἐξαρτάται ἀπὸ τὸ εἶδος και τον ἀριθμὸ των παρεκκλίσεων ἀπὸ τὴ συμπεριφορὰ αὐτὴ. Ἐξ ἄλλου, ο δυσμενῆς χαρακτηρισμός τῆς διαγωγῆς μαθητῆ ὡς "κοσμίας" ἢ "ἐπίμεμπτης" ἐλέγχεται μόνο ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς αιτιολογίας και δὲν ὑπόκειται σε περαιτέρω ἐλεγχο, διότι εἶναι προϊόν ουσιαστικῆς ἐκτιμῆσεως και ἀξιολογήσεως τῆς συμπεριφορᾶς που ἐπέδειξε ο μαθητῆς κατὰ τὴ διάρκεια του ἔτους.

Ἐπειδὴ, ο υἱός των αἰτούντων, μαθητῆς τῆς τρίτης τάξεως του 3^{ου} Γυμνασίου Πατρῶν τιμωρήθηκε με τὴν 1/24-11-1993 πράξη του Διευθυντοῦ του σχολείου αὐτοῦ με διήμερη ἀποβολὴ ἀπὸ τα μαθήματα διότι:"1. Παρεμποδίζει τὴν ομαλὴ διεξαγωγή του μαθήματος στην αἴθουσα (μάθημα Ἀγγλικῶν - Καθηγήτρια κ. ΔΑΣΙΟΥ Ἀλεξ.). 2. Διακωμῶδει τὴν ορθόδοξη θεία λατρεία ἐν ὥρᾳ μαθήματος: Ἄνοιξε τὴν Καινὴ Διαθήκη και σαν λειτουργός

ιερέας, μουρμούριζε, ακουόμενος από τους συμμαθητές. 3. Αρνήθηκε επιμόνως και χωρίς δικαιολογία, να απαγγείλει την προσευχή του Σχολείου αν και ήταν η σειρά του. Η προσευχή απαγγέλλεται ανά εβδομάδα μετά από συναπόφαση τους με το Διευθυντή του Σχολείου, από όλους τους αριστεύσαντες μαθητές της Γ΄ Γυμνασίου. Στη προσπάθεια για να μεταπεισθεί, παρενέβη μετά από έγκριση του Διευθυντή και ο Πρόεδρος της Μαθηματικής Κοινότητας (15 μελούς) πλην όμως χωρίς σποτέλεσμα. 4. Με την ως άνω συμπεριφορά του ο μαθητής περιφρονεί αναίτιως το θεσμό του Σχολείου, προσβάλλει τα νομοθετικά όργανα αυτού (Διευθυντής, Μ.Σ., τάξη), διαταράσσει την πειθαρχία και υπακοή των λοιπών μαθητών και ανυπάκουων, δυστροπεί στην ομαλή ένταξη του στην μαθητική κοινότητα". Στη συνέχεια, ο Σύλλογος των Διδασκόντων στο ως άνω Σχολείο με την προσβαλλομένη πράξη του εχαρακτήρισε την διαγωγή του υιού των αιτούντων ως επίμεμπτη, διότι: "τιμωρηθείς για πράξεις και παραλείψεις του αντί μεταμελείας, κακώς κάκιστα πράπτων και επιμέμπτως συμπεριφερόμενος, εμύνησε μαθητών, τον Γυμνασιάρχη του και την καθηγήτρια του των Αγγλικών στα ποινικά δικαστήρια με ψευδή στοιχεία. Συνετέλεσε με την πρωτοφανή αυτή πράξη του στον κλονισμό της παιδαγωγικής αυτοτέλειας του Σχολείου διέσυρε στα ανακριτικά Γραφεία όλους τους εκπροσώπους του σχολικού θεσμού (Προϊστάμενο Εκπαίδευσης, Διευθυντή Σχολείου Υποδιευθύντρια Σχολείου Πρόεδρο Μαθητικής Κοινότητας και συμμαθητές του) και αποδυνάμωσε το κύρος του Σχολείου στη συνείδηση των συμμαθητών του. Όλα τα ανωτέρω εξ αιτίας απύθμενου εγωισμού και αντισχολικής συμπεριφοράς, αφού, εκτός της αιτουμένης από τη μύνησή του καταδίκης των μηνυθέντων απαιτεί και οικονομική αποζημίωση από το Δημόσιο δύο εκατομμυρίων (2.000.000) δραχμών με αποτέλεσμα ή μύνηση του αυτή να φθάσει και στα ιδιαίτερα Γραφεία των Υπουργών: α) Εθνικής Οικονομίας, αιμνήστου Γ.Γεννηματά και β) Εθνικής Παιδείας, κ. Φατούρου, με αποτέλεσμα να μειωθεί και να κλονισθεί βαρύτατα η προς τα έξω καλή φήμη του Σχολείου του. Η διαγωγή του ως άνω μαθητή μειώθηκε σε επίμεμπτη κατά μέγιστη πλειοψηφία των μελών του Συλλόγου. Ειδικότερα, η κ. Αντωνίου Ευθυμία και Παναγοπούλου

Αικατερίνη μειοψήφισαν υπέρ της κοσμίας. Η κ. Φωτίου Στυλιανή δήλωσε ότι δεν έχει γνώμη".

Επειδή, όπως προκύπτει από την ως άνω αιτιολογία, δύο είναι οι λόγοι για τους οποίους εχαρακτηρίσθη η διαγωγή του υιού των αιτούντων ως επίμεμπτος: α) διότι "ετιμωρήθη" για πολλές και διάφορες πράξεις και παραλείψεις του, όπως αυτές αναφέρθηκαν παραπάνω και β) διότι "εμύνησε" τον Γυμνασιάρχη και την Καθηγήτρια Αγγλικών. Η αιτιολογία αυτή κατά το δεύτερο σκέλος της είναι απόρροια πλάνης περί τα πράγματα στην οποία υπέπεσε ο Σύλλογος των Διδασκόντων, διότι, όπως προκύπτει από το αντίγραφο της εγκλήσεως (για εξύβριση και συκοφαντική δυσφήμιση) το οποίο υπάρχει στην δικογραφία, την έγκληση αυτήν υπέβαλαν οι γονείς του μαθητού ως ασκούντες την γονική μέριμνα και όχι ο ίδιος ο μαθητής καίτοι θα μπορούσε και ο ίδιος να την υποβάλει κατ' άρθρο 118παρ. 2 του ποινικού Κωδικός και συνεπώς δεν είναι επιτρεπτό να καταλογισθεί στο μαθητή σύμφωνα με τις προπαρατεθείσες διατάξεις, η ενέργεια αυτή των γονέων του, οι οποίοι άλλωστε και πρωτοστάτησαν στην υποβολή σωρείας αναφορών και καταγγελιών κατά του Διευθυντού του Σχολείου, εγκρίνοντας και αυτοί την άρνηση του υιού τους να απαγγείλει την προσευχή (βλ. τα σχετικά έγγραφα στο φάκελο της υποθέσεως). Συνεπώς, το σκέλος τούτο της αιτιολογίας είναι πεπλανημένο και δεν μπορεί να στηρίζει την προσβαλλομένη πράξη. Εξ άλλου, το πρώτο σκέλος της αιτιολογίας αναφέρεται στην δια της μνημονευθείσης πράξεως του Διευθυντού του Σχολείου τιμωρία του υιού των αιτούντων με διήμερη αποβολή για περισσότερες της πράξεως και παραλείψεως. Η πράξη αυτή του Διευθυντού, αν και αποτελεί εσωτερικό μέτρο που αποβλέπει στην διατήρηση της πειθαρχίας στην μαθητική κοινότητα, στερούμενη, αυτή καθ' αυτήν, κατά τα ήδη κριθέντα (ΣΤΕ 1821/1989 κ.α.), εκτελεστού χαρακτήρα, συνιστά πάντως το ένα από τα δύο ερείσματα της προσβαλλομένης πράξεως, παραδεκτώς ελεγχόμενη συνεπώς ως προς την νομιμότητα της αιτιολογίας της, για να μην παραμείνει, στην αντίθετη περίπτωση, απροστάτευτος ο μαθητής. Όπως δεν αναφέρεται στην πράξη αυτή, ο υιός των αιτούντων τιμωρήθηκε για διάφορες πράξεις αλλά και διότι: "αρνήθηκε επιμόνως και χωρίς δικαιολογία

να απαγγείλει την προσευχή". Εν όψει τούτων, ο Διευθυντής του Σχολείου, ώφειλε, σύμφωνα με όσα ήδη εξετάθησαν να ερευνήσει οίκοθεν τους λόγους, θρησκευτικούς ή άλλους, για τους οποίους ο υιός των αιτούντων αρνήθηκε να απαγγείλει την προσευχή, ώστε να ενεργήσει αναλόγως, σύμφωνα επίσης με όσα έχουν εκτεθεί. Τετοια όμως έρευνα δεν προκύπτει ότι έλαβε χώρα εν προκειμένω και, συνεπώς, υπό τις συνθήκες αυτές, η άρνηση του υιού των αιτούντων για την δημόσια απαγγελία της προσευχής, δεν μπορούσε, αυτή και μόνη, να αποτελέσει νόμιμο αιτιολογικό έρεισμα για την διήμερο αποβολή του και άρα, περαιτέρω έρεισμα της προσβαλλομένης πράξεως, η οποία ως μη νομίμως αιτιολογημένη, πρέπει να ακυρωθεί, κατά τα βασίμως προσβαλλόμενα, διότι δεν είναι γνωστό ποίον περιεχόμενο θα είχε η απόφαση του Συλλόγου των Διδασκόντων εάν οι διδάσκοντες ε γνώριζαν ότι το αιτιολογικό έρεισμα το οποίο επικαλέσθηκαν για να μειώσουν την διαγωγή του υιού των αιτούντων, έπασχεν, υπό τας εκτεθείσας συνθήκας, κατά τα δύο ως άνω σημεία.

Επειδή, ακυρουμένης της προσβαλλομένης πράξεως για τον ήδη εκτεθέντα λόγο, παρέλκει πλέον, ως αλυσιτελής η έρευνα των λοιπών προβαλλομένων λόγων ακυρώσεως και η υπόθεση πρέπει να αναπεμφθεί στην Διοίκηση για νέα νόμιμη κρίση.

ΛΗΜΜΑΤΑ

Ανεξιθρησκεία, ελευθερία θρησκευτική, Εκκλησία Ορθόδοξη, εκπαίδευση θρησκευτική, θρησκεία γνωστή, θρησκεία επικρατούσα, θρησκεία επίσημη, λατρεία, ισότητα θρησκευτική, ταυτότητες, οίκοι ευκτήριοι - ναοί , όρκος, προσηλυτισμός, συνείδηση θρησκευτική.

KEYWORDS

Established religion, identity cards, known religion, Orthodox Church, proselytism, religious conscience, religious education, religious equality, religious liberty, religious tolerance, state religion, temples, vow, worship.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Δαγτόγλου Π.Δ. , Ατομικά Δικαιώματα Α΄, 1991, σ.303 επ.
- Δημητρόπουλος Α. , Συνταγματικά Δικαιώματα, 2004, σ.184 επ.
- Κασιμάτης/Μιχαλάκης/Παντελής, Κείμενα Συνταγματικού Δικαίου σ. 754.
- Κέντρο δικανικών μελετών (Επιμέλεια έκδοσης: Κ. Μπέης), Η Θρησκευτική ελευθερία, 1997 (Άρθρα Γκάνη Λ. , Κονιδάρη Ι. , Μπέη Κ. , Πρίντζιπα Γ. , Σαρμά Ι.)
- Κοραής Α. , Σημειώσεις εις το προσωρινόν πολίτευμα της Ελλάδος, σ.5
- Κυριαζόπουλος Κ. , Περιορισμοί στην ελευθερία διδασκαλίας των μειονοτικών θρησκευμάτων, 1999.
- Λοβέρδος, Α. , Προσηλυτισμός, 1986.
- Μάνεσης Α. , Συνταγματικά δικαιώματα, α΄ ατομικές ελευθερίες, 1982, σ.247επ.
- Μαρίνος Α. , Η θρησκευτική ελευθερία, 1972 , Ο ίδιος, Το Σύνταγμα, η δημοκρατία και το μάθημα των θρησκευτικών, 1981, σ. 19-20
- Μαυριάς Κ. , Συνταγματικό Δίκαιο, 2002, σ. 623 επ.
- Μετανάστες, Ρατσισμός και Ξενοφοβία- Διεθνές Συνέδριο στην Αθήνα, Μάιος 1997, σ 151 επ. (Συμβολές Φ. Βεγλερή, Ι. Κονιδάρη).
- Πλαγγέσης Γ. , John Locke- Epistola de Tolerantia, 1998, σ. 19 επ.
- Σαρίπολος Ν.Ν. , Σύστημα του Συνταγματικού Δικαίου, Γ΄, 1923, σ. 338.
- Σγουρίτσας Χ. , Συνταγματικόν Δίκαιον, τ.Β΄, 1966, σ.24επ.
Ο ίδιος , Η ελευθερία της λατρείας και οι συνταγματικοί περιορισμοί της, EEN 21, 1954, σ. 361 επ.
- Σωτηρέλης Γ. , Θρησκεία και εκπαίδευση, 1998.
- Τρωϊάνος Σ. , Παραδόσεις Εκκλησιαστικού Δικαίου, 1984.
- Τρωϊάνος Σ. / Βελισσαροπούλου-Καράκωστα Ι. , Ιστορία Δικαίου, 2002, σ.239.
- Τσάτσος Δ. , Συνταγματικό Δίκαιο, Γ΄, 1988, Ο ίδιος, Συνταγματικό Δίκαιο, Β΄, 1993
- Χρυσόγονος Κ. , Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, 2002, σ.247 επ.
- King Preston, Toleration, (London, Allen and Unwin,1976), σ. 76-77.

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- [Κτιστάκης Γ. ,Θρησκευτικές μειονότητες, ΤοΣ 2003,](#)
- [Σταύρου Σ. , Η θρησκευτική ελευθερία και η ελευθερία της έκφρασης,ΤοΣ 2002](#)
- [Τρωϊάνος Σ., Ελευθερία Θρησκευτικής Συνείδησης και Επικρατούσα Θρησκεία](#)

Από το αφιέρωμα του περιοδικού «ΤοΣ» (2000, σ. 801 επ.) στην υπόθεση των ταυτοτήτων

- [Αναγνώστου Δ. , Επιχειρήματα απλής λογικής](#)
- [Κουνουγερη – Μανωλεδάκη Ε. , Ταυτότητες: Το αληθινό πρόσωπο της «προαιρετικότητας»](#)
- [Κρίππας Γ. , Γνωμοδότησις](#)
- [Μάνεσης Α., Αντισυνταγματική και η προαιρετική αναγραφή του θρησκέυματος](#)
- [Μανιτάκης Α., Ταυτότητες και ρατσισμός εθνικο-θρησκευτικός,](#)
- [Μαρίνος Α. , Το Θρήσκευμα και οι Ταυτότητες](#)
- [Μπέης Κ. , Νόσφιση εξουσίας με πρόσχημα τις ταυτότητες.](#)
- [Παπατόλιας Α. , «Απόδοτε τα του Καίσαρος τω Καίσαρι και τα του Θεού τω Θεώ»](#)
- [Σωτηρέλης Γ. , Οι ταυτο-σοφιστές της Ιεραρχίας,](#)
- [Τσάτσος Δ. , Τσουκαλάς Κ. , Δημοκρατία και Εκκλησία.](#)